

До 160-річчя споживчої кооперації України

Від Рочделя до Харкова

Вступне слово

Кооперація – велике надбання людства

Кооперація як організований громадський рух різних верств населення розвивається майже 200 років. До об'єднання в кооперативні товариства людей спонукало важке матеріальне становище та намагання зменшити експлуатацію з боку промислового, банківського і торгового капіталу. Заснуванню ж перших кооперативних товариств сприяли певні чинники: ідеологічні (просвітня та практична діяльність основоположників кооперації; політичні (прийняття буржуазними державами конституцій, які гарантували права людини на створення організацій, свободу слова, зборів, виборче право та ін.); фінансові (формування національних кредитно-банківських систем з мережею банків та їхніх філій, котрі, порівняно з лихварями, здешевили та прискорили надання населенню кредиту).

За визначенням конгресу Міжнародного кооперативного альянсу (МКА), кооператив – це група людей, які добровільно об'єдналися для того, щоб задовольнити свої економічні, соціальні та культурні потреби шляхом створення підприємства на правах спільного володіння, демократичного управління та контролю. Саме на таких засадах у **даний час у світі діють понад 700 000 кооперативних товариств**. Кількість об'єднаних ними громадян сягає 760 млн. осіб. У кооперативному секторі економіки працюють понад 100 млн. робітників і службовців. З урахуванням членів сімей кооператорів біля половини населення Землі користуються послугами кооперативних підприємств у сфері торгівлі, виробництва, збуту і заготівель сільськогосподарської продукції, у будівництві, експлуатації і оренді житла, кредитуванні, страхуванні та ін.

Життєздатність і конкурентоспроможність кооперативних товариств забезпечується завдяки дотриманню відповідних принципів та цінностей, притаманних кооперації, моделлю поведінки її членів та виборних органів управління і контролю. Універсальними кооперативними принципами різних видів кооперації є такі, як: добровільне і відкрите членство; демократичність управління і контролю; співпраця між кооперативами; виділення частини доходів на освітню діяльність, турбота про громаду... Перші споживчі товариства в основу своєї діяльності клали такі правила, як здійснення торгівлі тільки доброякісними товарами; розподіл частини доходів між членами кооперативу пропорційно сумі закуплених ними товарів та ін.

Дотримання кооперативних принципів забезпечує кооперативним товариствам упровадження у життя таких цінностей, як самодопомога і взаємодопомога, свобода і демократія, чесність і справедливість, соціальна відповідальність і турбота про ближніх.

Цінності кооперації – рівність, солідарність, самодопомога і взаємна відповідальність – є наріжним каменем нашого спільного устремління створити кращий світ. Я впевнений у тому, що якщо надати кооперативному руху відповідну підтримку у його розвитку, він буде робитися все більш адаптованим і цінним партнером Організації Об'єднаних Націй у здійсненні економічного і соціального розвитку на благо усіх людей.

*Генеральний секретар організації
Об'єднаних Націй Кофі Аннан*

На початковому етапі розвитку кооперації у світі та в Україні значного поширення набули споживчі, кредитні та сільськогосподарські кооперативні товариства (кооперативи, артіль, спілки). В даний час у світі найбільше населення об'єднують такі види кооперації, як кредитна, багатофункціональна (універсальна), сільськогосподарська, споживча. Заснування населенням **споживчих товариств** здійснюється для того, щоб забезпечити себе доброякісними товарами і за якомога нижчими цінами. Уже перші товариства споживачів ставили собі за мету купувати товари гуртом безпосередньо у виробників, уникаючи послуг посередників. Вони також налагоджували власне виробництво товарів першої необхідності.

«...Кооперація не чіпає нічийого достатку; не має наміру нікого грабувати; не робить ніяких безпорядків у країні; не завдає клопоту державним діячам; не вступає у будь-які таємні організації; не має потреби у професійних спілках для захисту своїх інтересів; не планує ніякого насильства; не порушує порядок і законність; не вимагає ніяких привілеїв;... не просить ніякої милостині; не має ніякого діла з лінивими і не зраджує працелюбним».

*Джордж Холіок, англійський історик
і кооперативний діяч*

**Про автора..... Алімана М.В.
ПУБЛІКАЦІЇ Алімана М.В.**

Суспільно-економічні передумови виникнення споживчої кооперації

Виникнення кооперативних об'єднань трудящих припадає на період становлення капіталізму. Наприкінці XVIII ст. в економіці і суспільному житті Англії, інших країн Європи та Північної Америки утверджується капіталістичний уклад. Відбувається бурхливий розвиток машинного виробництва та руйнування феодального натурального господарства. Розорені селяни, ремісники, шукаючи роботу в містах, поповнювали ряди пролетаріату. Якщо раніше вони самі виробляли для своїх потреб продукти харчування та іншу продукцію, то тепер були змушені купувати їжу, одяг, взуття, предмети господарсько-побутового призначення. Місто виявилось невідповідним до торговельного та побутового обслуговування швидко зростаючої кількості жителів. Мережа приватних закладів зосереджувалася здебільшого в центральних частинах міст, а в пролетарських, фабрично-заводських районах торговці не поспішали відкривати свої підприємства торгівлі. Ціни в приватних магазинах були високими, а товар не завжди якісним.

Такі обставини підштовхували власників промислових підприємств до засування на своїх підприємствах крамниць із змішаним асортиментом товарів повсякденного попиту. За цю «турботу» промисловців робітники дорого платили, бо ціни на товари в заводських крамницях були іноді ще вищими, ніж у інших торговців. Правда, власники промислових підприємств надавали змогу робітникам брати товари в борг. Але це не покращувало їхні умови життя. Навпаки, вони потрапили в кабалу і на свої руки отримували лише незначну частину заробітку. Тому згодом робітничий клас змушений був добиватися прийняття відповідних законодавчих актів про заборону такого обслуговування.

Значне зростання чисельності міського населення (наприклад, в Англії) ще в середині XIX ст. воно зрівнялося з сільським) не тільки ускладнювало торговельне обслуговування, а й призвело до нестачі продуктів харчування в містах. За таких умов непомірно зросли ціни на хліб та ніші продукти. Набувала поширення фальсифікація товарів. Для захисту своїх прав і життєвих інтересів населення використовувало різні форми протистояння експлуатації. Робітники створювали професійні спілки, тимчасові коаліції страйкарів, страхові каси, інші об'єднання взаємодопомоги. Такі організації якоюсь мірою допомагали розв'язувати питання поліпшення умов праці, підвищення заробітної платні. Але отриманого заробітку не вистачало, щоб розрахуватися з власниками будинків, крамниць, лихварями. Все це змушувало представників трудових верств населення шукати шляхи забезпечення особистого споживання без посередників. Для захисту своїх інтересів як споживачів, для спільної економічної боротьби за зменшення експлуатації, перш за все з боку торговельного капіталу, робітники, а згодом і інші прошарки населення почали об'єднуватися в кооперативи. Вони усвідомили, що об'єднавши свої кошти, можна певну частину їх заощадити, купуючи товари оптом. Тобто ту суму, яка йшла на оплату послуг торговельних посередників, при цьому можна було закупити товари кращої якості.

Звичайно, одного бажання з боку громадян створити споживче товариство було б замало, якби капіталістичний лад разом з посиленням експлуатації не дав їм право об'єднуватися в асоціації, на проведення зборів, виборче право. Наприклад, для розвитку нового суспільного ладу і кооперації велике значення мали рішення австрійського уряду про скасування на території Галичини 1848 року панщини та про надання селянам прав громадян держави. На території України, що входила до складу Російської імперії, кріпацтво було скасоване 1861 року. Ці заходи сприяли швидкому розвитку капіталістичних відносин у промисловості та сільському господарстві, виникненню нових промислових центрів і значному збільшенню чисельності робітничого класу, розширенню його прав. Доля робітників і селян України була такою ж нелегкою, як і в країнах Західної Європи. Отже, досвід кооперативного руху тих країн знайшов розповсюдження і в Україні.

Важливою передумовою заснування і діяльності кооперативів було становлення кредитно-банківської системи, яка стала важливим джерелом фінансування кооперативів. Та все ж чи не найважливішу роль у виникненні перших кооперативів відіграли ідеологічні чинники, зокрема вчення про місце і значення кооперативів у суспільстві.

Вплив кооперативної думки на виникнення споживчої кооперації

Ще в давні часи люди об'єднувалися для спільного виконання певної роботи. До наших часів збереглися твори вчених, громадських діячів, письменників XVI – XVIII ст., присвячені перебудові суспільства на основі колективного господарювання та вирішенню побутових проблем. Одні з них пропонували створювати господарські товариства і обмежити приватну власність, інші вважали, що майбутнє справедливе суспільство має складатися з комуністичних громад. Вагомий внесок у пропаганду кооперативних ідей зробив видатний англійський соціаліст-утопіст Роберт Оуен (14.05. 1771–17.11. 1858). Майбутнє суспільство він уявляв як федерацію невеликих трудових громад, об'єднаних спільною працею, із спільною власністю та здійснюваним на рівних засадах розподілом. Побудові нового суспільства він присвятив понад 1000 виступів, близько 500 закликів та майже 2000 статей у газетах і журналах. Ще 1817 року Оуен пропонував створювати «селища єднання і кооперації». 1821 року він брав участь у заснуванні «кооперативного економічного товариства» у Лондоні. Це був споживчий кооператив із власною крамницею, де продавались товари членам товариства за нижчими цінами, ніж у приватній торгівлі. Керівним органом товариства був виборний комітет.

Для здійснення практичного експерименту Оуен 1824 року відправився до Америки і за власні кошти купив у штаті Індіана селище Гармонію з ділянкою землі, щоб заснувати общину «Нова Гармонія». В основу її діяльності були покладені такі принципи: праця кожного відповідно до бажання, здібностей і досвіду; суспільна власність на нерухоме майно; колективне управління. Практичні ідеї Оуена не завжди були успішними але його внесок у пропаганду кооперативних ідей мав неабиякий вплив на виникнення кооперативів різних видів і розвиток кооперації. Насіння кооперативної системи, посіяне ним у Америці, зійшло не тільки на його батьківщині, а й далеко за її межами. Цьому сприяли однодумці та послідовники Роберта Оуена. Одним з найвидатніших його однодумців був Вільям Кінг (1786–1865). Після закінчення університету він працював лікарем, займався соціальними питаннями та пропагандою кооперативних ідей. Серед його заслуг на пропагандистській ниві чи не найважливіше місце посідає започатковане ним 1828 року видання журналу «Кооператор». Хоча видавали його лише два роки, проте він відіграв неабияку роль у кооперативному русі.

Завдяки діяльності Р. Оуена і В. Кінга такі поняття, як «кооператив», «кооператор», «кооперативний» увійшли у свідомість робітників, ремісників, бідних прошарків населення Англії як символ товариств взаємодопомоги, співпраці, об'єднання на пайових засадах коштів і прав людей для захисту своїх інтересів.

Про досвід кооперативного руху в Англії та інших країнах повідомляв журнал «Современник», що виходив у Санкт-Петербурзі (1847–1866). Учені, письменники, громадські діячі, зокрема й України, не тільки пропагували ідеї кооперації, але й безпосередньо брали участь у створенні споживчих товариств та інших кооперативів. Одним із засновників першого в Україні Харківського

споживчого товариства (1866 р.) був письменник і громадський діяч Микола Баллін Його вважають піонером і російської, і української кооперації. Проповідник кооперативних ідей, учений Микола Зібер був серед засновників Київського товариства споживачів, що виникло наприкінці 1868 року. У Західній Україні великий вклад у пропаганду споживчої кооперації вніс представник інтелігенції Василь Нагірний.

(Мирослав Аліман. *Від витоків до сьогодення // Вісті Центральної спілки споживчої кооперації України. – 1996. – № 21. 23.05 1996 р. – С. 9).*

Споживча кооперація: як усе починалося

Ще 160 років тому учасник кооперативного руху Швейцарії Г. Трейлер, пояснюючи, що поліпшення умов життя – це справа рук самого населення, наголошував: «Свобода і щастя не дозволяють дарувати себе народу, він повинен взятися сам за справу, якщо хоче бути вільним і щасливим». Як бачимо, ще й сьогодні це звернення не втрачає актуальності – і чи найбільше для українців. Тому, напевно, з нагоди 160-річного ювілею споживчої кооперації доречно буде згадати, і з чого все починалося, і тих, хто стояв біля витоків.

Власне, такі явища, як невинуватено завищені ціни і фальсифікація товарів, стали свого часу одним з важливіших чинників, що спонукали людей до об'єднання у товариства споживачів. Виникнення перших з них припадає на період утвердження капіталістичного укладу, руйнування феодального натурального виробництва. В Англії – на батьківщині споживчої кооперації – такий вид господарювання безперервно й продуктивно розвивається з 1844 року. В Україні перші споживчі товариства виникли в 60-х роках XIX ст. Оскільки ж успіх їх функціонування залежав перш за все від діяльності крамниці, такі об'єднання на той час мали назву «Товариська крамниця».

Думка про створення споживчих товариств була втілена в життя лише тоді, коли споживачі усвідомили, що об'єднавши свої кошти, можна певну частину їх заощадити, купляючи товари оптом, виключивши ланку посередників. При цьому можна було закупити товари кращої якості. Перші кооперативи споживачів як громадсько-господарські організації виникли наприкінці XVIII ст. Є відомості про те, що ще в 1769 р. в містечку Фенуїк (Шотландія) дванадцять ткачів зробили спробу організувати споживче товариство. У 1777 р. товариства споживачів були створені в Бірмінгемі та в селі Гован поблизу Глазго. Більш масово виникають товариства споживачів в Англії на початку XIX ст. Як правило, вони займалися продажем та постачанням своїм членам окремих видів продуктів харчування (борошна, круп). Щоправда, всі ці товариства існували недовго. Вони не витримували конкуренції з приватними торговцями, бо принципи їхньої роботи були недосконалими, а юридичне становище – невизначеним.

Вагомий внесок у пропаганду кооперативних ідей зробив видатний англійський діяч Роберт Оуен (1771–1858). Майбутнє суспільство він уявляв як федерацію невеликих трудових громад, об'єднаних спільною працею, з спільною власністю та здійснюваним на рівних засадах розподілом. Побудові

нового суспільства він присвятив понад 1000 виступів, близько 500 закликів та майже 2000 статей у газетах і журналах. Ще в 1817 р. Оуен пропонував створювати «селища єднання і кооперації». В 1821 р. він узяв участь у заснуванні кооперативного економічного товариства в Лондоні. По суті це був споживчий кооператив із власною крамницею, яка продавала товари членам товариства за нижчими цінами, ніж у приватній торгівлі. Керівним органом товариства був виборний комітет.

У 1824 р. однодумці Оуена заснували Лондонське кооперативне товариство, яке вело агітацію за створення общин на комуністичних засадах. У 1826 р. це товариство почало видавати «Кооперативний журнал». З 1828 р. у Лондоні виходить щомісячний журнал «Кооператор». І не дивно, що саме в Англії виникає перше споживче товариство нового зразка (1844 р.) – знамените Рочдельське товариство справедливих піонерів. Практичні дії Оуена не завжди були успішними, але його внесок у пропаганду кооперативних ідей мав неабиякий вплив на виникнення кооперативів різних видів і розвиток кооперації. Насіння кооперативної системи, посіяне ним у Англії, зійшло не тільки на його батьківщині, а й далеко за її межами. Цьому сприяли однодумці Роберта Оуена.

Великий вклад у розробку теоретичних основ споживчої кооперації вніс лікар Вільям Кінг, послідовник Р. Оуена. Вивчення досвіду діяльності перших кооперативів і відповідної літератури та власні роздуми привели Кінга до розробки системи, яку він і виклав у 28 номерах журналу, що видавався ним же. Цей журнал з назвою «Кооператор» виходив щомісяця по чотири сторінки з травня 1828 до середини 1830 р. В заголовку його містилися слова: «Знання і об'єднання – сила. Сила, що керується знаннями, веде до щастя. Щастя є кінцева мета творчості». Кінг мріяв за допомогою кооперації змінити основи всього економічного життя. У ній він бачив засіб, за допомогою якого незаможний робітник звільниться від необхідності працювати на підприємця.

«Теоретичні напрацювання В. Кінга ефективно використали ткачі м. Рондель. «Історія знає не одну спробу влаштувати на благо людям громадський продаж продуктів першої необхідності», – писав на початку XIX ст. видатний російський економіст і теоретик кооперації Олександр Чаянов. – «Проте усі такі починання дуже скоро терпіли невдачу і гинули завдяки невдалій організації самої справи. І тільки простим рочдельським ткачам, котрі довго думали про способи поліпшення життя трудящих, вдалося знайти такі основи, що дозволили б справі не загинути, а розвиватися. Тому рочдельських ткачів справедливо називають засновниками споживчої кооперації і основоположниками великого кооперативного руху», – наголошує вчений.

На час заснування споживчого товариства справедливих піонерів м. Рондель (поблизу Манчестера) було одним з найбільших у Ланкаширі за кількістю населення. В середині XIX століття у ньому проживало 25 тисяч жителів, більшість з яких складали робітники. Життя їх було важким, зокрема ткачів, чия праця низько оплачувалася, хоча ткацька промисловість у місті процвітала і повсюди славилася рочдельська фланель. Особливо поживався розвиток промисловості у 1843 році. Проте власники фабрик не збиралися задовольняти вимоги робітників щодо збільшення заробітної плати. Не досягши задоволення

вимог шляхом страйку ткачі почали розмірковувати над іншими способами поліпшення свого становища.

Робітники і безробітні збиралися у недільні дні 1843 р. в приміщенні Рочдельського товариства тверезості або місцевій читальні для обговорення, зокрема, шляхів поліпшення домашнього та громадського становища людей. На одному з таких зібрань серйозний, добре освічений робітник Чарльз Говартс запропонував відкрити товариську крамницю і, закупаючи товар оптом, продавати його в роздріб одне одному. Ось як він сам бачив початок цієї справи: «Мій проект зводиться до наступного: як тільки крамниця запрацює, ми встановимо помірний відсоток на паї, наприклад, 2,5 відсотка річних, а потім, відрахувавши певну суму в запас і відшкодувавши всі витрати, будемо розподіляти решту прибутку між членами, пропорційно сумі грошей, витрачених ними на покупку товарів у нашій крамниці».

Робітники підтримали Чарльза Говартса і вирішили створити товариство, яке мало діяти за новими, більш досконалішими принципами, ніж ті, що впроваджувалися у кооперативних закладах у попередні роки.

Заслуга Говартса полягає в тому, що він об'єднав декілька принципів, які вже починали впроваджувати окремі товариства (продавати товари в товариській крамниці тільки за готівку і за ринковими цінами; розподіляти чистий прибуток між товаришами пропорційно сумі закуплених ними товарів; накопичувати з дивідендів на вартість куплених товарів а також з інших заощаджень членів товариства оборотний капітал) в єдину, цільну систему, що й була вперше впроваджена в 1844 році Рочдельським споживчим товариством справедливих піонерів. Дехто вважає, що головним є принцип розподілу частини доходів товариства пропорційно розміру закупок кожного. Це дійсно було важливо у порівнянні з минулим, коли прибуток ділили порівну між членами товариства або пропорційно до суми пайових внесків. Проте без інших двох доповнень рочдельці не досягли б великих успіхів. Адже не тільки розподіл, а й отримання прибутків завдяки реалізації товарів за ринковими цінами і, як зазначають дослідники діяльності Рочдельського товариства справедливих піонерів, накопичення коштів шляхом утворення капіталу з дивідендів на куплені товари у товариській крамниці — «ось та триєдина система споживчої кооперації, яку вперше відкрив, твердо впровадив і невтомно пропагував Чарльз Говартс».

Статут Рочдельського товариства справедливих піонерів було зареєстровано 24 жовтня 1844 року, а крамницю відкрито 21 грудня того ж року. Приміщення для крамниці кооператори вибрали у будинку на Жаб'ячій вулиці. Майже рік знадобився, щоб зібрати перший кооперативний капітал — 28 фунтів стерлінгів. Після витрат на облаштування крамниці на закупку товарів залишилося 14 фунтів стерлінгів. За ці гроші купили борошно, масло, цукор і вівсяні крупи. Висновок перших відвідувачів крамниці був однозначним: вона не існуватиме й тижня. Дійсно, на шляху розвитку товариства було чимало перешкод. Це й опір приватних крамарів та недоброзичливих фабрикантів, котрі боялися об'єднання робітників, недовірливе ставлення уряду до кооперативного руху, промислова криза (1846–1849 рр.), коли перед загрозою голоду окремі члени товариства

змушені були продавати свої паї. Поряд з цим існували й внутрішні негаразди, недовіра та особистісне незадоволення частини членів.

Проте вже через рік після відкриття крамниці була можливість виплачувати відсотки на капітал і дивіденди на закуплені членами товариства товари. Про піонерів говорили на фабриках, у майстернях шевця і кравця, у кузні, на вулиці. З року в рік збільшувалася кількість членів товариства та зростали обсяги його діяльності. Якщо кооператори спочатку торгували два рази на тиждень, то через рік – вже 5 разів. За 1845 рік реалізували товарів на 7,1 тис. фунтів стерлінгів. В 1846 році почали торувати м'ясом. У цьому ж році виділили приміщення для зборів членів товариства у суботні дні. 1847 року відчинили галантерейний відділ та почали виплачувати заробітну плату працівникам товариства. В 1848 році орендували цілий будинок на 21 рік. В 1852 році відкрили шевську і кравецьку майстерню. Наступного року кооператори купили будинок під контору, а ще через рік взяли в оренду сусідні будинки для складів. У 1855 році розпочав діяти оптовий склад товариств для обслуговування тих членів, які купували одразу велику кількість товарів, а також для реалізації товарів місцевим дрібним товариствам. На початку 1850-х років споживче товариство починає відкривати свої філіальні відділення та вступає пайовиком до Рочдельського борошномельного та мануфактурного товариства. Згодом рочдельські піонери збудували свій млин і відкрили різницю (бойню). В 1854 р. споживче товариство відкрило прядильну фабрику. Встановленим тоді двом машинам присвоїли назву «Кооперація» і «Стійкість». За перші десять років існування споживчого товариства кількість його членів збільшилась до 1400 осіб, або в 50 разів, а капітал зріс в 394 рази.

***Показники діяльності Рочдельського товариства справедливих піонерів
за перші сорок років його існування***

Роки	Число членів	Оборот (фунти стерлінгів)	Прибуток (фунти стерлінгів)	Прибуток в % до обороту
1844	28	-	-	-
1845	74	710	22	3,1
1854	900	33.374	1.763	5,3
1864	4.747	174.937	22.717	12,9
1874	7.639	298.888	40.679	13,6
1884	11.161	262.270	50.268	19,2

На початку 1860-х років Рочдельське споживче товариство об'єднувало 4 тисячі членів і його річний товарооборот становив майже 1,6 мільйона фунтів стерлінгів. Від 1860 р. при товаристві почала діяти допомогова каса на випадок хвороби чи смерті. 1867 року до статуту товариства включили пункт про «будівельний відділ». Відділ отримав 25 тис. ф.с. на будівництво для членів товариства котеджів, видавав аванси під запоруку таких будівель терміном до 20 років (якщо член товариства не виконував своїх обов'язків, то будинок залишався у власності товариства, яке могло його здати в оренду чи продати).

У перші роки ХХ століття Рочдельське товариство об'єднувало 13 тисяч членів, мало 39 закладів торгівлі, промислові підприємства, зокрема, пекарню, тютюнову фабрику, різні майстерні, 257 котеджів. Воно мало не тільки свої промислові підприємства, але і вклало в інші заклади чималі кошти: в англійську спілку споживчих товариств, у залізницю, в манчестерський канал, прядильну фабрику. Товариство справедливих піонерів вистояло й успішно розвивалося, перш за все, завдяки тому, що його керівники були перейняті бажанням принести користь своїм товаришам. «Непохитна чесність у веденні діла та їх здоровий розум провели товариство неушкодженим через всі перешкоди».

(Мирослав Аліман. *Як усе починалося // Вісті Центральної спілки споживчої кооперації України. Пайовик. Газета в газеті. – 2010. – № 3. Від 21.01. 2010. – С.3–4).*

Реформатор Джордж Холіок

Джордж Холіок був чи не єдиним реформатором, що відсидів у в'язниці за право свободи слова, і, вірогідно, – пише дослідниця кооперативного руху Катерина Вебб, – останнім англійцем, засудженим за богохульство.

За власним висловом, його перо ніколи не знало втоми від служіння кооперації. «Кооперацією я цікавився більше, ніж всіляким іншим рухом, у котрому коли-небудь брав участь... Я знав кооперацію з першого дня її зародження. Я стояв біля її колиски. У всіх журналах, газетах і оглядах, з котрими я мав зв'язок, захищав її у дитячі роки, коли ніхто не думав, що вона виживе. Протягом багатьох років був її єдиним другом і представником у пресі. І я дожив до того, що бачу її дорослою, сильною і самостійною». Поле діяльності Холіока, улюбленою його справою була кооперація, в якій він мріяв бачити втілення у життя ідеї братерства і солідарності усіх знедолених. Цілком заслужено його називали «архітектором великої кооперативної республіки».

Ім'я Джорджа Холіока тісно пов'язане з відомими рочдельськими піонерами. Він був не тільки істориком цього товариства, але й одним з його творців. У 1843 р. прочитав у Ронделі лекцію про самодопомогу, в котрій рекомендував слухачам відкрити крамницю на кооперативних засадах. Він переконував робітників потурбуватися про себе самостійно, не покладатися на допомогу уряду. Так 28 рочдельських ткачів стали творцями великого руху.

Джордж Холіок дивився на кооперацію не тільки як на засіб покращення матеріальних умов, а як на Євангеліє, яке повинно внести нові початки моралі в життя людей. Він турбувався головним чином про розвиток етичної сторони кооперації, надавав великого значення її моральній силі. Ткачі Ронделя і з ними їхній натхненник і керівник були ідеалістами, вірили у моральне відродження робітників. Хоча в кооперації зростали ряди тих, хто бачив у ній тільки матеріальну вигоду, Холіоку і його прибічникам вдалося захистити ідею формування освітнього фонду і життя підтвердило – найсоліднішими товариствами були ті, котрі з самого початку дивилися на освіту як на вищу функцію кооперації.

Джордж Холіок – автор двотомної «Історії кооперації». Його «Історія рочдельських піонерів» перекладена майже на всі європейські мови. Ці книги, а також автобіографія з назвою «60 років життя агітатора», «Кооперація в наші дні» та інші твори залишаються настільними книгами для англійських кооператорів.

Окремі праці Джорджа Холіока перекладені на російську мову. В 1918 р. видавництвом Центросоюзу видана «Історія рочдельських піонерів» і видавництвом «Мысль» – «Сучасний кооперативний рух». У 1919 р. в Харкові обласною спілкою споживчих товариств півдня Росії згідно тодішньої назви – ПОЮР (*авт. примітка* – Потребительское общество юга России) у власній друкарні на Нетеченській набережній, № 14 видано збірник праць «Рочдельські піонери та їх кооперативна система», який включав і розділи з книг Холіока: «Знамениті двадцять вісім» і «Рочдельська система».

У праці «Історія кооперації» викладені істини, які не може заперечувати жодна розумна людина:... Кооперація не чіпає нічийого достатку, не має наміру нікого грабувати; не робить ніяких безпорядків у країні; не завдає клопоту державним діячам, не вступає у будь-які таємні організації; не планує ніякого насильства, не порушує порядок і законність, не вимагає ніяких привілеїв,... не просить ніякої милостині; немає ніякого діла з лінивими і не зраджує працелюбним.

Кооператори знають, – підкреслює він, що відсутність краси у житті підтримується відсутністю розвитку. Краса у мистецтві, порядок у містах, елегантність вчинків, гарні звички – усе це цінні речі, які окуповують себе; але небагато знають про це. Наукова і літературна освіта тепер більш-менш забезпечена. Проте чесності, ввічливості, духу суспільності, громадським обов'язкам, громадянськості (цивілізації) – де навчають цьому? Такі знання кооператори можуть набути, тільки відкриваючи бібліотеки, читальні та лекційні зали для власного користування і у своєму віданні, – стверджує вчений.

У творі про рочдельських кооператорів Холіок вичерпно висвітлює не тільки те, як виникло Рочдельське товариство і його господарську діяльність, але й багато уваги приділяє його просвітній діяльності. Кооперативна крамниця у розумінні рочдельців, – пише він, – це заклад нового соціального життя, котрий може, базуючись на розумній самодопомозі, забезпечити моральне зростання і покращення матеріального добробуту всім працьовитим людям. Щоби сприяти самовдосконаленню членів споживчого товариства рочдельські кооператори асигнують 2,5 відсотка з усякого доходу на освітні цілі, – підкреслює історик.

Джордж Холіок поширював принципи Оуена у більш досконалому виді – якими вони були в кооперативних товариствах рочдельського типу і у розвиненому на початку ХХ століття кооперативному рухові на користь участі робітників у прибутках. Він настирливо боровся, спільно з діячами кооперативного руху Томасом Юзом і Ванситарт Нілом за те, щоб виробництво було організоване на засадах участі робітників у володінні, управлінні і прибутках. Вважаючи це єдиним правильним шляхом для поліпшення умов життя робітників. Він підтримував принцип незалежності кооперації від влади і

завжди енергійно протестував, коли кооператори шукали підтримки ззовні, або державні органи влади втручалися в хід незалежного життя кооперації.

Діяльний учасник багатьох кооперативних конгресів, брав практичну участь у роботі кооперативних організацій. У 1869 р. його призначили членом Центрального Комітету Кооперативної Спільки. Він здійснював поїздки не тільки по Англії, а й бував у США, Канаді, Франції, Італії. Холіок уособлював ідею міжнародного кооперативного об'єднання.

Холіок вніс вагомий вклад у вироблення переконань у кооператорів, усіх трудящих. Ті, хто мав можливість його бачити і слухати на кооперативних зборах чи святах, – писала К. Вебб, – звертали увагу на високий тембр голосу, який видавався надто слабким, аби його добре почули на публічних мітингах. Але вони згадували, з якою увагою, намагаючись не пропустити ні слова, вся аудиторія прислуховувалася до цього сивоволосого старого та зустрічала і проводжала його аплодисментами.

Слухачі вірили, що коли Холіок виходить на трибуну, то він дійсно має, що сказати, і знали, що буде промовляти жваво, дотепно і своєрідно. Не завжди присутні погоджувалися з ним, але вони були впевнені, що він щиро і сміливо висловить все, що у нього на душі, і що ніяка опозиція йому не страшна. Він завжди відстоював своє переконання з такою гідністю, що навіть противники не могли не поважати і не шанувати його.

У 1906 р. перестало битися серце видатного діяча. У центрі ділового Манчестера на внески кооператорів побудували «Будинок Холіока», який є центром кооперативної думки і кооперативної освіти.

(Мирослав Аліман. Подвижники. Реформатор Джордж Холіок // Вісті Центральної спілки споживчої кооперації України. – 2002. – № 43. Від 24.10. 2002 р.)

Подвижники: Вільям Кінг

Якщо Роберта Оуена вважають батьком кооперативного руху в Англії, то лікаря за професією Вільяма Кінга – батьком споживчої кооперації. Він народився 17 квітня 1786 р. у м. Іпсвіч у сім'ї директора місцевої гімназії Після закінчення Вестмінстерської школи навчався в Оксфордському, а потім Кембріджському університетах. Спочатку вивчав головним чином філософські й теологічні науки.

З 1821 р. В. Кінг проживає у м. Брайтон. Тут він здобув репутацію висококваліфікованого лікаря, взяв участь у заснуванні агропромислової школи для робітників, у якій викладав політекономію і кооперацію. Він мав великий вплив на своїх вихованців, і коли в місті виник 1827 р. один з перших кооперативів, то засновниками його були переважно учні Кінга. У той час леді Байрон, дружина великого англійського поета, бажаючи поліпшити становище своїх сільських працівників, звернулася до В. Кінга за порадою. Відповідь була однозначною – цього можна досягти за допомогою кооперації.

Свої узагальнення досвіду діяльності перших кооперативів, огляд літератури з цієї проблематики та власні роздуми Кінг виклав у 28 номерах журналу

«Кооператор», який видавав. Це чотиристорінкове видання виходило щомісяця з травня 1828 по серпень 1830 р. Епіграфом його були такі слова: «Знання і об'єднання – сила. Сила, що керується знаннями, веде до щастя».

Тоді журнал «Кооператор» являв собою низку окремих, пов'язаних між собою трактатів з питань кооперації, містив інформацію про послідовний розвиток її як гармонійної системи. У першому номері Кінг писав: «Кооператив, як і всі інші товариства взаємодопомоги, професійні спілки, ощадні каси, мають за мету дати людям можливість уникати деяких із тих негараздів, котрих вони могли б зазнати, якби діяли кожний окремо, і добиватися вигоди, котрої вони були б позбавлені». Далі змальовується картина зубожіння значної маси населення і розкриваються причини злочинності (особливо проти власності). В. Кінг намагається переконати читача, що кооперація дійсно в змозі знищити злиденність і злочинність.

«Кооперація, – продовжує він, означає співробітництво, яке завжди було дієвим джерелом, адже багато рук робить працю швидкою. Чого не в змозі зробити одна людина – те зроблять двоє. Що неможливо для малої кількості людей – можливе для багатьох. Для цього вони мусять мати спільну справу, спільний інтерес та духовну спільність. Сьогодні ми працюємо один наперекір одному. Коли один з нас дістав роботу, то інший її втратив, і це виглядає, наче один є ворогом іншому. Причина такого становища в тому, що працюємо на інших, а не на себе. Отже, почнемо трудитися для себе самих. Працюючи на інших, ми одержуємо неповний продукт нашої праці – одні кажуть, четвертину, інші, половину. Коли б ми могли працювати на себе самих, тоді весь доход припадав би нам самим. Як до цього дійти? Не маючи капіталу, ми приречені працювати як найманці. Ось чого нам бракує: капіталу. А тепер подумаємо, як можна його накопичити. Ми побачимо, що це реально. Об'єднанням і ощадливістю можна цього досягти».

Чимало людей є членами допомогових кас, зауважує В. Кінг, у яких нагромаджено значні кошти, багато з нас вклали гроші у каси ощадності. Отже, справа не безнадійна, бо вже є один спосіб для її здійснення. Але мети можна досягти й іншим шляхом. Для цього треба заснувати окреме товариство, збираючи для цього окремий фонд шляхом щотижневих внесків. Коли він досягне значних розмірів, на заощаджені гроші закуплять різні предмети щоденного вжитку і відкриють громадську крамницю. У ній усі члени товариства зможуть здійснювати покупки. Доход від цих операцій становитиме спільний капітал для подальшої закупівлі необхідних товарів.

Отже, підсумовує автор, є два джерела нагромадження капіталу – звичайні внески і прибуток від реалізованих товарів. Не таке вже й складне завдання для 200 осіб, котрі об'єднуються в товариство, – збирати щотижня внески на загальну суму 10 ф. ст. і отримувати прибуток від реалізації товарів 20 ф. ст., що становитиме 30 ф. ст. за тиждень, або 1560 ф. ст. за рік. В такому разі з'являється можливість надати роботу декому з членів товариства; вся виручка від їхньої праці буде спільним надбанням, замість того, щоби збагачувати небагатьох. Коли капітал зростатиме, то всі члени кооперативу зможуть тут працевлаштуватися, і вигоди тоді будуть очевидними. За нагромадженням вдосталь капіталу перед

кооперативом відкриється перспектива закупити землю для господарювання, в міру потреби вести виробництво всього, що потрібне для споживання – продуктів харчування, одягу та домашньої обстановки.

Ми змушені щодня йти до крамниці, щоб купувати необхідні товари. Чому ж не можемо користуватися послугами власних крамниць? – запитує Кінг. І продовжує: – Нам потрібно посилати дітей до школи. Чому ж не можемо посилати їх тільки до наших власних шкіл, де їх вчитимемо корисних ремесел та виховуватимемо як добрих робітників і порядних людей? На думку соціального реформатора, кооперація може звільнити людей від убогства, фізичного і морального виродження, змінити основи економічного життя, вона має допомогти робітникові працювати на себе і об'єднаних із ним товаришів, залежному робітникові – стати самостійним і вільним.

На відміну від Р. Оуена, котрий вважав, що для заснування общин (як єдиної цінної форми кооперації) потрібен великий сторонній капітал, В. Кінг намагається розвинути кооперативний рух винятково за допомогою тих коштів, якими володіють самі робітники.

На переконання В. Кінга, робітничі класи мають почати із заснування власних крамниць, котрі належали б невеликій кількості осіб, які об'єднуються в товариство. Члени його повинні за змоги купувати лише «своє» і матимуть від того прибуток. Це збагатить власників крамниць.

... Якщо це так, розмірковує теоретик, то робітничі класи мають всі підстави відкривати крамниці для самих себе. Сума грошей, витрачених ними упродовж одного року, величезна... Лише прибуток на цю суму був би достатнім для того, щоб відкрити значну кількість фабрик. Таким чином, не відсутність сили, а відсутність знань – ось що заважає робітничим класам стати на ноги і розпочати справу свого визволення.

«Головне ускладнення для розвитку кооперації, – пояснює В. Кінг у № 8 «Кооператора», – полягає у неуктві робітників. У міру розширення знань вони будуть оволодівати принципами кооперації, а засвоїти їх – означає перетворити в діло. До цього вони здатні не менш за інших. Майже всі люди науки вийшли з робітничих класів, їм потрібне тільки дозвілля і можливість навчатися...

... Як тільки робітничі класи, відзначає В. Кінг, – стануть достатньо освіченими, щоб об'єднатися в товариства, то вже ніяка сила в світі не зможе їх утримати від того, щоб зробити це. Як тільки останні стануть одностайними і усвідомлять свою силу, то не будуть більше такими дурними, щоб цю владу ділити з іншими і дозволяти іншим користуватися нею їм на шкоду. Завдяки об'єднанню можна утримувати цю силу в своїх руках і таким чином забезпечити собі незалежність і щастя.

(Мирослав Аліман. Вільям Кінг: подвижники // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2001. – № 18. Від 03.05. 2001 р.).

Вогонь ентузіазму. Едуард Ванситарт-Ніл

За складом характеру і розуму Ніл багато в чому нагадує Роберта Оуена – духовного батька англійської кооперації. Як і Оуен, Ніл на заснування

кооперативних організацій витратив великі кошти, і з багатої людини перетворився на деякий час у незаможного трудівника. Чимало перешкод і невдач він зустрів на своєму шляху й багато жертв приніс заради переконань. Але ніщо не могло знищити в ньому палке бажання знову і знову працювати на користь кооперації.

Народився він в Англії у місті Бат, у сім'ї пастора. У 1831 р. він мав вибрати професію і, відчуваючи себе невідповідним до одержання духовного звання, віддав перевагу правознавству. Потім провів два роки за кордоном (там перебувала тоді його сім'я) – відвідав Бельгію, Баварію, Тіроль, Швейцарію, Італію і Прусію та доповнив свою освіту практичним вивченням французької, німецької, італійської мов.

Серед його друзів було кілька християнських соціалістів, котрі заснували в 1849 р. «Товариство для сприяння робітничим асоціаціям», за допомогою якого вони сподівалися знищити систему експлуатації праці. Асоціації мали являти собою артільні майстерні й засновуватися на принципах, котрі передбачали, що суспільство є братерство і справжні робітники повинні бути товаришами, а не суперниками, що справедливість, а не своєкорисливість мають регулювати товарно-грошовий обмін і оплату праці.

Такі плани викликали зацікавленість і співчуття Едуарда Ніла. Здавалося, досить тільки переконати робітників об'єднатися в артілі, щоб працювати по-братськи у кооперативних майстернях, і вони самі розподілятимуть свої заробітки і ділитимуть прибуток.

Томас Юз, теж кооператор, один із християнських соціалістів, близький товариш Е.Ніла, згадував, що коли містер Ніл приєднався до товариства (в 1849 р.), він був багатою людиною, мав добротний власний дім у кращій частині Лондона. Він захопився нашою справою з такою відданістю, що до 1855 р. став бідняком. Ніл неодноразово надавав позички артілі робітників для відкриття кооперативної майстерні, але кожний раз справа закінчувалася невдачею, і його гроші пропадали. Іноді невдача відбувалася через те, що робітники ще не засвоїли собі урок безкорисливості; іноді ж, частіше, тому, що не вміли вести справу належним чином. Та все ж, на думку дослідників кооперативного руху, головною причиною було те, що люди ще не навчилися кооперуватися і робити завчасні дії – «намагалися бігати, не навчившись ходити». Не було тоді випробуваних правил діяльності. Не було й законів, котрі охороняли б кооперативні товариства від недобросовісності окремих членів кооперативу.

Вважають, що Ніл витратив на експерименти із засування кооперативів близько 40 тис. ф. ст. власних коштів. Проте невдачі не змусили його відмовитися від нових експериментів. Він «вірив у свої теорії», ніколи не розчаровувався в них і завжди сподівався на успіх. Одним із його цікавих починів було заснування Центрального Кооперативного Агентства для реалізації за оптовою ціною кооперативним товариствам доброякісних товарів. У каталозі Агентства йшлося про жахливу фальсифікацію продуктів, що її практикували промисловці й торговці того часу. Конкуренція є єдиною причиною фальсифікації, – повідомлялося в каталозі, – а кооперація стане дійовим засобом

порятунку. На жаль, діяльність Агентства тоді ще виявилася безуспішною. Все ж Ніл залишився прибічником оптової кооперативної торгівлі, й коли на початку 60-х років кооператори взялися організовувати англійське товариство оптових закупок, він написав статут цього кооперативного товариства і виробив правила, котрі забезпечили високу результативність торгівлі. До речі, це товариство стало взірцем для наступних оптових кооперативних закладів Європи.

У період між 1852 і 1876 рр. Ніл багато уваги приділяв справі створення британського кооперативного законодавства. Спільно з Т. Юзом він займався підготовкою і проведенням у парламенті законів про виробничі й споживчі товариства. Е. Ніл не мав більше змоги жертвувати гроші на кооперативну справу, але він віддавав тепер те, що було ще ціннішим, – свій досвід і свої юридичні знання. За його участю були підготовлені закони, завдяки яким капітали, власність і всі права кооперативів належним чином оберігалися від усіляких злочинних зазіхань.

Велика заслуга Е. Ніла у створенні Британського Кооперативного Союзу, котрий об'єднав розрізнені товариства в одне ціле і здійснював ідейне керівництво кооперативним рухом. Е. Ніл розробив статут Союзу і протягом вісімнадцяти років (1873–1891) був його генеральним секретарем – «головною пружиною руху», як висловлювався про нього Томас Юз. Е. Ніл настільки був відданий справі кооперації, що і в похилому віці продовжував присвячувати їй багато часу і сил, постійно здійснював поїздки країною, писав, виступав з промовами і давав поради. Сам був бадьорим і сповненим надій, умів запалювати кожного, з ким доводилося мати справу.

У брошурі «Чому кооператори повинні підтримувати свою пресу» (1878 р.) Ніл підкреслював, що жодна велика праця людей не була здійснена і не може бути здійснена без активної співпраці (тобто кооперації) багатьох розумів і рук, разом працюючих для спільної мети. Кооперація кличе, – писав він, – до об'єднання не для того, щоб виконати яке-небудь певне завдання, а з переконання, що все зло суспільства впливає головним чином через роз'єднання, і що єдиний засіб радикально виправити зло полягає в тому, щоб замінити ворожнечу, суперництво і взаємну боротьбу загальним єднанням і розумною погодженістю всіх.

Е. Ніл ніколи не забував, що основу істинного товаришування він знайшов у християнстві. В «Рекомендаціях для кооператорів», які він і Томас Юз склали за дорученням кооперативного Конгресу 1879 р. він писав: «Кооперативний рух я вважаю справжнім паростком християнства на тій основі, що ... він намагається вирішити в дусі християнства великі проблеми практичного життя: як заповнити безодню між багатими і бідними; як знищити антагонізм між капіталом і трудом; як зробити, щоб прогрес техніки в промисловості полегшував працю робітників замість того, щоб залишити їх без роботи.

Е. Ніл мріяв про кооперативні будинки, де робітники могли б проживати у веселих, затишних квартирах. Коли йому дістався в спадщину маєток Бішам-Аббі на березі Темзи, він турбувався про добробут орендарів; не тільки пожертвував ділянку землі для будівництва місцевого клубу, а й дав кошти на його утримання.

Кооперація, – говорив Е. Ніл, це самодопомога, але не егоїстична. Це самодопомога людей, котрі хочуть допомагати собі, допомагаючи іншим, котрі будуть у свою чергу допомагати їм. Кооперація – це співпраця, товариська праця людей, які «бачать в інших людях товаришів і кажуть їм: давайте працювати разом і ділити заробіток справедливо». Е. Ніл відстоював право робітника на участь у прибутках того підприємства, в якому він трудився. Окрім заробітної плати, на його думку, службовці й робітники мають право на певну частину прибутку і право на участь в управлінні справами.

Е. Ніл неодноразово твердив, що кооперативний рух чинить неправильно, відмовляючись «ділити прибуток» зі своїми службовцями і робітниками. На конгресі в Іпсвіч (1889 р.) він виголосив з цього приводу одну зі своїх блискучих промов. Згадуючи про цей виступ, учасниця конгресу К. Вебб писала: «Це був вогонь ентузіазму, запалений його власною дивною вірою в те, що кооперативне виробництво є великою драбиною, по котрій робітники зможуть піднятися до благополуччя і кращого життя».

У 1891 р. Е. Ніл залишив пост секретаря в Кооперативному Союзі й свою прощальну промову закінчив такими словами: «За майбутнє кооперації я не боюся, тільки б кооператори твердо стояли під старим прапором».

На знак поваги до Е. Ніла в Оріель-Коледжі (Оксфорд) була запроваджена стипендія для синів кооператорів під назвою «Стипендія Ніла». Вона дорівнювала 100 ф. ст. на рік і виплачувалася за успішне навчання впродовж чотирьох років.

16 вересня 1892 р. Е. Ніл помер. Поховали його на Бішамському цвинтарі, але дощечку з його ім'ям помістили і в склепі собору св. Павла, де її може побачити кожен, хто прийде відвідати пам'ятники великих англійців.

У пам'яті кооператорів надовго залишилася його привітність і незмінна ввічливість та бадьора впевненість, котра сяяла в очах і звучала в голосі, навіть коли йому було 82 роки. Особливим талантом був його дар завжди бачити в кожній людині її кращу сторону. «Йому було важко навіть думати про когось-небудь погано, жодне розчарування, здається, не могло похитнути його бадьорої віри в людей». Він був джентльменом, аристократом, але у справжньому, кращому розумінні цього слова.

(Мирослав Аліман. Вогонь ентузіазму // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2000. – № 14 (411). Від 7 квітня 2000 р. – С. 21.

Вони були першими: Свенд Гегсбро

У Данії, як і в Україні, кооперація розвивається з 1866 р. Ініціатором створення першого датського споживчого товариства був пастор Ганс Христіан Зонне. Він зробив вагомий внесок у поширення знань про кооперацію, що, в свою чергу, сприяло розвитку кооперативного руху в країні. Організації не тільки споживчих, а й меліоративних, молочарських та інших кооперативів. Вже в 1884 р. споживчі товариства заснували спілку для гуртових закупок товарів. Меліоративні товариства до 1890 р. збільшили площу культурних земель на 400 тисяч десятин (понад 15% території Данії).

Наприкінці XIX ст. – початку XX ст. справу Зонне у галузі споживчої кооперації продовжив громадський і державний діяч, юрист Свенд Гегсбро. Народився він 4 травня 1855 р. у м. Реддінг. Його батько був директором Реддінгської вищої народної школи. Мама була високо обдарованою і релігійною жінкою. У 1862 р. вся сім'я переїхала до Копенгагена. У 1872 р. Свенд вступив до університету, у 1878 р. – став кандидатом юридичних наук. З 1881 р. працював адвокатом при окружному суді, а з 1888 р. – при Верховному суді. Ще в молодому віці брав активну участь у громадському житті: був одним із засновників спілки студентів, брав участь у заснуванні Товариства народних університетів у Копенгагені та в організації релігійної «вільної общини», надавав юридичну допомогу незаможним, виступав на захист прав жінок і шість років був членом правління спілки жінок Данії. У 1895 р. Гегсбро здобуває перемогу на виборах у датський парламент (рігсдаг). У 1905 р. його призначили міністром шляхів сполучень. У 1908 – 1909 рр. він був міністром юстиції.

Видатний діяч володів великою працелюбністю, невтомною енергією і старанністю. Всі, хто мав нагоду спілкуватися з ним, відзначали, що він був скромною, доброю, простою і життєрадісною людиною та володів щасливим умінням сходитися з людьми з різного стану і віку. Гегсбро був завжди молодим, молодим душею і молодий розумом. Радів, коли молодь відвідувала його дім. Він любив співати і знав слова майже всіх датських народних пісень.

Тривалий час Гегсбро працював на рівноправ'я жінок. Значною мірою його заслугою було прийняття закону, котрий дав датській жінці рівні майнові права з чоловіком. Він був учасником руху, метою якого було завоювання загального виборчого права в парламенті незалежно від майнового стану і статі. Протягом усіх років, поки був депутатом, Гегсбро пов'язав себе зі своїм округом тісними узами. Він знав майже усіх виборців по іменах, відав про їхні домашні та сімейні справи, знав, хто збирається одружитися чи святкувати срібне весілля і т. ін. Разом з тим громадськість високо цінувала його міністерську працю. Коли 5 травня 1910 р. він передчасно помер, одна робітнича газета Данії писала, що для всієї країни було добре мати міністром юстиції таку пряму, чесну і безкорисливу людину.

Свенд Гегсбро вдало поєднував політичну й державну діяльність з участю у кооперативному русі. В 1892 р. його обрали членом правління Датської кооперативної спілки гуртових операцій (згодом Спілки датських споживчих товариств). Невдовзі він став членом і секретарем Комітету, що об'єднував усі види датської кооперації, був представником від Данії на багатьох зарубіжних кооперативних конгресах.

– Цілком природно, – пише дослідник кооперативного руху Ваан Тотоміанц, – що Гегсбро зацікавився кооперацією. Адже це було пов'язано з його демократичним духом і живою потребою брати участь у тому, що могло би поліпшити становище населення. Гегсбро завжди був близьким до життя своєї країни. Він був одним з найпопулярніших народних датських кооператорів і політиків. Як кооператор він чітко дотримувався політичного нейтралітету. При ньому кооперативна спілка маленької Данії виросла до однієї з найбільших у Європі й обслуговувала майже всі споживчі товариства країни.

Стенд Гегсбро і кооперативний рух Данії росли начебто разом. Це стосувалося перш за все споживчої кооперації. Щоправда, видатний діяч виявляв інтерес і до сільськогосподарської кооперації. Він теж сприяв розвитку Міжнародного кооперативного руху, діяльності МКА (Міжнародний кооперативний альянс). Гегсбро вірив у виховну роль кооперації для широких народних мас. Розуміння ролі кооперації зробило з нього блискучого вождя кооперативного руху, якому він служив своїми знаннями, своїм практичним розумом до кінця свого життя. Для увічнення пам'яті Гегсбро датські кооператори встановили йому пам'ятник. Датські кооператори – значить датський народ, бо практично не було тоді жодної сім'ї в Данії, котра не була би причетна до кооперативного руху.

Інший пам'ятник видатному діячеві – це досягнення датської кооперації. Вже на початку ХХ ст. в країні виникають різні об'єднання кооперативних товариств: Спілка датських кооперативів для закупівлі та вирощування насіння, Центральна молочарська спілка Данії, Федерація сільськогосподарських кооперативів, кооперативний банк, Центральна спілка робітничої кооперації у Копенгагені та ін.

Ось що повідомляв у 1918 р. в «Полтавському кооператорі» український політичний і кооперативний діяч, публіцист Дмитро Соловей про широко розповсюджений принцип взаємодопомоги в Данії. «Кооперація, – писав він, – охопила більшу частину всього народного господарства цієї країни, вона допомагала селянству вибитися зі злиднів і зробити своє життя кращим. Датські селяни добре розуміли, що таке «кооперація», що таке «кооператив», вони добре зрозуміли їхнє значення й силу. І от ми тепер бачимо, що Данія, яка менша за нашу Полтавщину, має до 1300 молочарських товариств, 1400 споживчих товариств, 42 товариства скотобоєнь, біля 500 товариств зі збирання й продажу яєць і щось до 1500 товариств з розведення худоби. Коли ви їдете через Данію, увесь час перед вами мигтять невеличкі села-хуторці, ниви старанно оброблені і нагадують швидше грядки. Коли ж ви ближче познайомитеся з датським селом, то вас вразить той добрий лад, який там панує, й добробут селянства. Датці, живучи на землі далеко гіршій за нашу, в середньому збирають з десятини 183 пуди пшениці, тоді як селяни Полтавщини збирають зі своєї землі втричі менше. Досягли вони цього за допомогою просвіти й кооперації.

У 60-і роки ХІХ ст. Данія входила до числа країн світу з найбільшою часткою кооперованого населення – тоді кожен третій громадянин країни був членом кооперації. В останні роки в Данії числилось понад 520 споживчих товариств та 1,2 млн. членів споживчої кооперації, у сільському господарстві діяло 65 товариств, які об'єднували 113 тис. членів, у житловому секторі 115 товариств, функціонували кооперативи у страховому і пенсійному секторі. Три кооперативні об'єднання Данії є членами МКА.

Приклад самовідданого служіння народу С. Гегсбро та досвід кооперативного руху Данії заслуговують на увагу.

(Мирослав Аліман. Свенд Гегсбро (До 150-річчя від дня народження державного і кооперативного діяча Данії // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2005. – № 25. Від 16.06. 2005 р. – С.12).

Подвижники: Шарль Фур'є (1772–1837)

Франсуа Марі Шарль Фур'є – великий соціальний реформатор, оригінальний мислитель, сатирик, провісник кооперативної торгівлі, проповідник кооперативних ідей. Його життя було сповнене боротьби, прикростей і сподівань.

«Людина і щастя, людина і природа, людина і суспільство – це стрижні його інтересів. Він вірив, що в суспільстві майбутнього основою стосунків між людьми стануть любов і дружба, єдність і злагода. В цій людині поєднувалися дві долі: невдачливого торговця-комівояжера і натхненного мислителя-економіста, філософа, соціального реформатора.

Народився Шарль Фур'є 7 квітня 1772 р. у місті Безансоні на сході Франції. Його батько займався оптовою торгівлею сукном. У сім'ї панував закон, що зобов'язував усіх її членів дбати про комерцію, про її успіх. Торгували у магазині, як правило, самі члени родини. Отже, дитинство Шарля минуло біля прилавка. Йому нерідко доводилося чути розмови про збитки або прибутки.

Систематичної освіти майбутній реформатор не отримав. Він захоплювався астрономією, фізикою, хімією, історією, анатомією, читав Платона, Сократа, Ньютона, Лейбніца, Руссо та ін. Працював касиром, бухгалтером, експедитором, комівояжером, біржовим маклером, був «крамничним сержантом», як він себе називав.

У 1790 р. вивчав юридичні науки в Парижі, бо вважав, що торговець повинен знати закони країни. У тому ж році відбув до Ліона де влаштувався учнем солідного торгового дому, обіймав посаду комівояжера.

Ось тут і сформувався його критичний погляд на деякі суспільні явища. Молодий торговець зненавидів приватну торгівлю, побачивши, як одні наживаються за рахунок інших. «Все, що створюється руками трудящих, – пише він, – попадає посередникам-торговцям. Вони, ставши власниками товарів,, нелюдяно оббирають і виробника, і споживача. У маленьких фабричних містах дрібний фабрикант працює практично на торговця, землероб на лихваря. Торгівля виявилася слабкою ланкою цивілізації, а уряди і народи таємно ненавидять її».

Фур'є нагадує, що торговці були осоружні ще в сиву давнину. В своїх роботах він згадує картину Жувена «Христос, який виганяє торговців з храму» та слова з Євангелія про те, що Ісус Христос, звертаючись до торговців, сказав: «Ви перетворили мій дім у злочинське гніздо».

Реформатор вважав, що при усіх політичних перемінах процвітала тільки торгівля. В бурхливі роки воєн і революцій торговці наживалися з усього: на конфіскації маєтків, з різноманітних воєнних поставок – зброї, амуніції, хліба. І, звичайно, з непосильної, виснажливої праці робітників.

Фур'є називає торгівлю особливим видом ошукування: це мистецтво купити за три франки те, що коштує шість, продати за шість франків те, що коштує три. Покупець ніколи не впевнений ні в добрій якості, ні в справжній вартості купленого. Він не міг миритися з тим, що предмети повсякденного вжитку служать об'єктом спекуляції. Людина позбавлена свободи, писав мислитель, її

матеріальне існування майже повністю залежить від непланованих операцій торговельного капіталу. Торгівля не що інше, як пірат, який заволодів суспільним виробництвом і грабує споживачів. Торговці – це зграя хижаків, які існують за рахунок грабіжництва. Вони отримують більше доходів, ніж виробники, знищують землеробство і промисловість. Вчений складає таблицю злочинів торгівлі, до якої включає 60 їх видів.

Він наголошував, що і двох томів не вистачило б, аби перелічити усі гріхи і злочини комерції. Але відкрито нападати на витівки торговців – означало піддати себе анафемі. Тому він спершу обмежився анонімним виданням у 1807 р. брошури під назвою «Про торговельне шарлатанство» (Місце видання – Лейпціг).

Шарль Фур'є надавав великого значення поширенню кооперативного впливу на формування цін на продукти. Дійсний і необхідний захист інтересів споживачів вбачав в усуненні лихварської і паразитуючої посередницької торгівлі. Кооперативна організація, зазначав він, виконає свою високу господарську і культурну місію, коли вона усуне націнку (податок), що утримується зі споживачів великими торговельними і транспортними компаніями, біржовими ділками і цілою зграєю дрібних торговців.

Мислитель порівнював себе з Ньютоном і був переконаний, що подібно до нього відкрив закон не меншого значення, ніж закон всесвітнього тяжіння. Підкреслював: «Для мене, як і для Ньютона, компасом розрахунку стало одне яблуко. За яблуко, яке вартє згадки, було заплачено 5 су мандрівником, котрий обідав зі мною в ресторані Феврьє у Парижі. Я тоді прибув з області, де такі ж яблука і навіть кращі за якістю і величиною продавалися за півтора, тобто більше ста штук за 14 су».

Одним із пророцтв Фур'є було передбачення розвитку кооперації. Соціальний реформатор покладав великі надії на кооперативи (асоціації). Особливою заслугою його було обґрунтування доцільності переходу від приватної до кооперативної торгівлі.

Проповідник кооперативних ідей виступав проти прославлення економістами вільної конкуренції, яка нібито сама здатна знищити свої шкідливі наслідки. Він виділив чотири темні сторони комерції, яка, взаємодіючи, грабували суспільство, завдавали збитків масі споживачів. Це – банкрутство, лихварська скупка товарів, біржова спекуляція і паразитство або втрата сил і часу внаслідок надлишку посередників. Реформатор наголошував, що їх число в усіх галузях торгівлі, як правило, вчетверо перевищує необхідну кількість. В одній тільки Франції мільйони жителів відірвані від сільського господарства і промисловості через такий розвиток посередництва, обумовленого вільною конкуренцією...

Фур'є не тільки звернув увагу на існування зла, він запропонував і ліки. Це – асоціація, кооперативне формування, назване ним комунальна контора. Головні вигоди цих закладів зводилися б до доставки окремим членам усіх продуктів за найнижчими цінами, звільнивши їх від передплати, якою користуються посередники – «торговці і спекулянти».

Заслугою провісника кооперативної торгівлі є те, що він не тільки піддав критиці темні сторони комерційної діяльності в умовах вільної конкуренції, але й віддавав належне торгівлі і стверджував, що у цивілізованому суспільстві

товарообмін – це душа суспільного механізму. Як землеробство і промисловість, так і обмін товарами у новому, гармонійному, кооперативному устрої матиме вагоме значення. Чільне місце в торгівлі займе планомірне кооперативне господарство, сутність якого полягає в солідарності та підпорядкуванні торгівців інтересам виробників, ремісників, землеробів...

Тоді вже існували «артільні сироварні». Вони давали селянам певні доходи. Організоване виготовлення сиру значно зменшувало затрати праці. В Нідерландах, Німеччині і на півночі Франції Фур'є знайомився з досвідом общин. Ще в 1755 р. паризький «Економний журнал» повідомляв, що в них люди спільно працюють, закупають дрова і борошно, є загальна каса, кому потрібно, надають позики. Об'єднувалися міські жителі для закупівлі вугілля, щоб звільнитися від посередників, порушувалися питання про заснування громадських складів продуктів на кожні 100 сімей, створення сільськогосподарських асоціацій, «колективних ферм».

На прикладі одного села реформатор намагається пояснити вигоди кооперування. Просто дивуєшся, наголошував він, – якщо порахуєш величезні переваги, котрі могли б мати від об'єднання 300 селянських господарств... Триста комор, котрими користуються 300 сімейств села, можна замінити одним великим складом, який відповідав би усім санітарним вимогам, і котрий мав би відділення для різноманітних продуктів. У такому сховищі можна використовувати всі переваги центрального освітлення, вентиляції, опалення та ін., про що не може й мріяти кожний селянин окремо. Нерідко двір господаря непридатний для зберігання продуктів. На відміну від цього кооперація (фаланга) споруджує зручні будівлі (погріб, комору тощо).

Вартість будівництва великого будинку з стінами, балками, дверима, дахом, а також із страхуванням від вогню, шкідників та ін., становить тільки одну десяту від того, скільки коштують 300 сільських комор, що мають один поверх, у той час як під одним дахом можна спорудити три поверхи. Кооперативне сховище мало б тільки десять дверей там, де наші селяни використовують 300; і так було б у всьому...

Вчений звертав увагу на окремі галузі господарства, котрі можна спростити при кооперативній організації виробництва, вказував на переваги, що підуть на користь споживачів внаслідок розумно організованого збуту сільськогосподарських продуктів.

Виходячи з безпосередніх потреб дрібного селянства і ремісників, проповідник рекомендував засновувати комунальні або общинні контори. Така контора-фаланга була б організацією, що поєднувала кооперацію з муніципалізацією (йдеться про передачу приватних підприємств органам місцевого самоуправління). Вчений визначив завдання цих закладів:

- постачання членів комунальної контори різноманітними товарами за дешевими цінами шляхом усунення торговців і спекулянтів;

- надання позик за невеликі відсотки сільським господарям;

- пошук для незаможних постійної праці як сільськогосподарського, так і промислового характеру та ін.

Отже, в комунальній, (общинній) конторі поєднувалися виробництво, товарообіг і кредитні відносини, і вона нагадувала б собою універсальне кооперативне товариство споживчого, виробничого і кредитного спрямування.

В Англії кооперативна ідея зобов'язана своїм виникненням геніальному Роберту Оуену, самовіддана праця котрого для підняття матеріального і духовного рівня трудящих знайшла майже всезагальне визнання ще за його життя. В той же час француз Шарль Фур'є, як писав на початку ХХ ст. В.Тотоміанц, не знайшов належного визнання серед широких прошарків населення, бо зазвичай так буває з геніями: чим вище їх мислення і передбачення, тим менше вони зрозумілі сучасникам.

Життя Шарля Фур'є було скромним і почасти покрите мороком. Його наміри, як і Оуена, були проникнуті великодушністю і устремлінням до справедливості. Як і Оуен, він мріяв про солідарну співпрацю людей, яка мала замінити загальну господарську боротьбу і конкуренцію. Проте політичні й економічні умови у тогочасній Франції позбавляли реформатора можливості здійснити свої проекти і за допомогою практики переглянути своє вчення.

Крім памфлету про торговельне шарлатанство, французький філософ опублікував праці: «Теорія чотирьох рухів» (1808 р.), «Новий світ любові» (1815 р.), «Трактат про асоціації» (1822 р.), трактат «Новий господарський соціетарний світ» (1828 р.) та інші; залишив 98 рукописних зошитів літературних праць. Завдяки йому в 1832 р. засновано журнал «Індустріальна форма», або «Фаланстер», у 1836 р. фур'єристи розпочали видавати журнал «Фаланга».

10 жовтня 1837 р. перестало битися серце визначного мислителя Шарля Фур'є. Та не померло його вчення. Навпаки, воно набуло нового розвитку. Зростало число його послідовників. Вони розповсюджували брошури, книги і картини із зображенням фаланстера.

У різних куточках світу створювалися різноманітні фаланстерські общини. Фур'єристи намагалися по-новому організувати виробництво і розподіл, багато уваги приділяли просвітницькій діяльності, проблемам виховання. Деякі фаланстери виявилися досить життєздатними. Після смерті великого соціального реформатора у світі виникли десятки тисяч кооперативних організацій, які з метою звільнення від свавілля приватних торговців взяли собі за правило торгувати тільки доброякісними товарами.

Вчений, як провісник світлого майбутнього, поклав себе невмирущою славою. Окремі положення його вчення сприймалися і застосовувалися в Росії й Україні. Його плани щодо побудови суспільства майбутнього зацікавили О.І. Герцена, М.П. Огарьова, М.В. Буташевича-Петрашевського, М.Г. Чернишевського. Піонер української кооперації, один із засновників першого в Україні Харківського споживчого товариства М. Баллін теж захоплювався вченням французів.

І в наш час, на початку ХХІ ст., вчення Шарля Фур'є не втратило своєї актуальності. Споживачі, уникаючи свавілля з боку приватних торговців, можуть захистити свої права, об'єднавшись у кооперативні споживчі товариства. Селяни, зоставшись сам на сам з проблемами обробітку землі та зберігання, переробки і збуту продукції, мали б сміливіше скористатися правом і можливістю засновувати сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи та кредитні спілки.

1899 року в Парижі, на бульварі Кліші, вдячні нащадки встановили пам'ятник Шарлю Фур'є – одному з перших проповідників кооперативних ідей. А через 100 років у Донецьку, на території кооперативного технікуму, відкрили перший в Україні пам'ятник кооперативному діячеві, послідовнику великого французького мислителя – Миколі Балліну.

(Мирослав Аліман. Подвижники. Шарль Фур'є (1772–1837) // Вісник Центральної спілки споживчих товариств України. – 2002. – № 26. Від 27.06. 2002 р.

Талановитий ідеолог кооперативного руху. До 160-річчя від дня народження Шарля Жіда

Велика роль у кооперативному русі належить видатному французькому діячеві Шарлю Жіду. Він народився 29 червня 1847 р. на півдні Франції, в м. Юзес, де його батько працював суддею. Після закінчення юридичного факультету Паризького університету отримав посаду доцента і в 1875 р. почав читати лекції з політичної економії. Працював у Бордо, потім, з 1881 р., професором у Монпельє, а згодом – на кафедрі соціальної економії в Паризькому університеті. До кооперативного руху Шарль Жід приєднався, коли в країні вже діяли сотні кооперативів. На його долю випала місія продовжити справу піонерів кооперації, і це завдання він блискуче виконав.

Дослідники вважають, що перше споживче товариство «Об'єднані робітники» у Франції в 1848 р. створили робітники м. Ліону. Воно вело закупівлі кам'яного вугілля для потреб своїх членів, а невдовзі відкрило власну крамницю з торгівлі товарами повсякденного попиту. Споживче товариство заснувало філії в усіх районах міста, а в 1850 р. мало вже 16 окремих закладів (крамниці, пекарні, винний і вугільний склади тощо). Подібні товариства виникли також у м. Лілі та Парижі. Проте ширше кооперація у Франції стала розвиватися після прийняття в 1867 р. кооперативного закону.

Важливу роль у становленні кооперації в країні відігравав організований наприкінці 1870-х років у місті Німі гурток людей, які цікавилися цими питаннями. За їх участю у місті виникли споживчі товариства, а на їх базі – «Товариство народної економії» – своєрідний народний університет. На його зібраннях та зібраннях членів правлінь місцевих споживчих товариств «Німська бджола» і «Солідарність» порушувалися питання про вдосконалення розвитку споживчої кооперації, про створення національної Федерації кооперативів. Гурток прихильників кооперації з м. Нім пропонував з цією метою скликати конгрес споживчих товариств.

Такий конгрес вдалося провести в 1885 р. в Парижі. На той час у Франції нараховувалось 600 споживчих товариств, які об'єднували, за різними даними, від 100 до 200 тисяч членів. У роботі конгресу взяли участь близько 80 організацій. Серед учасників конгресу були й представники англійської кооперації – видатні діячі Ванситарт Ніл і Джордж Холіок. Конгрес ухвалив заснувати кооперативну спілку та торговельний центр гуртової торгівлі за англійським зразком.

Проте кооперативному рухові Франції бракувало теоретичного підґрунтя. «Дбаючи про збагачення кооперації молодими силами, – пише у книзі «Історія світової кооперації» (Книгоспілка, 1928) професор Пажитнов, – керівники Німського гуртка звернули увагу на молодого вченого Ш. Жіда, що виявив себе людиною вільною від консервативних академічних традицій, згідною піти назустріч вимогам часу». В 1886 р. організували в Німі першу лекцію Ш. Жіда, де йшлося про пророцтва Фур'є. Лекцію цю прослухали з великим захопленням. Вона була видана окремою брошурою та розповсюджена серед кооператорів.

На другому конгресі споживчих товариств Франції, що відбувся восени 1886 р., у Ліоні, молодого вченого одноголосно обрали головою форуму. На цьому конгресі він виголосив промову про кооперацію й робітничу партію Франції. З цього часу Ш. Жід стає активним прибічником кооперативного руху, його дослідником, теоретиком і практиком, визнаним провідником споживчої кооперації, лідером Німської кооперативної школи, регулярно читає лекції з питань кооперації в Парижі та в провінціях.

У своєму виступі на конгресі він підкреслював, що результати кооперативного руху не можна оцінювати франками і сантимами, як неможливо визначити ними суму людського щастя. З того часу, як в Англії існує кооперативний рух, говорив Ш. Жід, він приніс мільйонам людей не тільки комфортабельний побут, а ще й цінніші блага – розсудливість, поміркованість у витратах, спокій за завтрашній день, відчуття якоїсь нової гідності і той золотий промінь, який сам може освітити найбільше помешкання – надію. Надію, яка породила досягнутий прогрес і яка дозволяє передбачати подальший успіх. Та коли члени товариства, особливо на початку його діяльності, не розуміють необхідності жертвувати своїми приватними інтересами заради інтересів спільних, товариство ніколи не розвинеться, наголошував вчений. Потрібно віддавати частину прибутку, і при тому по можливості більше, переконував промовець, на розвиток товариства, на збільшення суспільного капіталу, або ще краще у вигляді витрат на спільні потреби, щоб тісніше об'єднати між собою членів товариства. Перевага англійських товариств досягнута тільки завдяки їх діяльності у такому напрямі. Там не тільки значна частина членів залишає свої дивіденди в касі товариства, але, крім того, ці товариства, згідно зі статутом, відраховують солідну частину прибутку на облаштування бібліотек, читалень, організацію доповідей, концертів.

Ш. Жід доводив, що кооперативний рух спроможний поліпшити становище не тільки окремих робітників, але й змінити їхнє становище як класу. Новий світ, у якому успіх і щастя будуть доступними для кожного, хто їх захоче, і кожен пожене те, що посіє, можна створити за допомогою кооперації.

Говорячи про гасло кооператорів Німа **«Один за всіх і всі за одного»**, Ш. Жід наголошував, що цей принцип є корисним найслабшим – не тим, хто піднявся на декілька сходинок, а тим, хто ще внизу. Кооперацію слід собі уявляти не тільки у вигляді підйомного крана, що піднімає тягар завдяки великій механічній силі, в у вигляді драбини, по якій кожний піднімається, чіпляючись руками і ногами, на котрій усі, хто знаходиться нагорі, подасть руку тим, хто внизу. Завершив він свій виступ у Ліоні такими словами: «...переконаний, що та країна буде першою

спроможна вирішити соціальне питання, у якій перш за все кооперативний рух досягне найбільш високого розвитку».

Ш. Жід був одним із творців теорії кооперативізму. Суть її зводиться до тези: «Ні капіталізм, ні соціалізм, а кооперація». Кооперативісти вважали, що в капіталістичному суспільстві всі біди трудящих – від безконтрольного господарювання і розгулу егоїзму великих власників-капіталістів і численних посередників. Щоб досягти повного панування, споживачі, заволодівши роздрібною й оптовою торгівлею, повинні поступово прибрати до своїх рук промислові підприємства, що виробляють основні товари споживання, а згодом сільськогосподарське виробництво і, нарешті, обробляючу та видобувну промисловість. Отже, мирним шляхом мала бути захоплена вся економіка і побудована кооперативна республіка. Домінуючим в економіці такої республіки, на думку прибічників цієї теорії, мав стати кооперативний сектор.

Основою кооперативного руху загалом, його міцним фундаментом, на думку Ш. Жіда, є товариства споживачів, бо тільки вони здатні об'єднати різні найширші прошарки населення. «Виробництво повинно знаходитись на службі споживання на тих самих засадах, як руки знаходяться на службі у шлунка». Проте, писав він, у сучасному економічному механізмі споживач – ніщо, а виробник – все, бо існуючий соціальний порядок організований на користь виробництва, а не споживання, виступає на службі особистих інтересів, а не громадських потреб. Нічого іншого не залишається, вважав видатний діяч, як протиставити виробникам товариства споживачів.

Виробництво, замість того, щоб бути господарем ринку, має стати тим, чим воно завжди і повинно було б бути – слугою, покійливо виконуючи настанови споживання, і виробляти тільки те, що потрібно, завдяки чому вдасться попередити перенасичення ринку товарами, перевиробництво, кризи...

Потім буде ліквідовано численний загін посередників, названих Ш. Жідом, «легіоном паразитів». Щезне антагонізм між виробниками і споживачами та будуть знищені наслідки цього антагонізму: фальсифікація товарів, комерційна неправда, дорога та брехлива реклама, нахабна спекуляція, жорстка конкуренція. Вічні суперечки між підприємцем і робітником, між продавцем і покупцем припиняться тоді, коли ми, споживачі, завдяки широкому розповсюдженню кооперації, будемо самі для себе продавцями, банкірами, підприємцями. Споживачі, об'єднані в товариства, матимуть тільки спільний для всіх інтерес: добувати для себе блага за можливо мінімальних витрат. І цей інтерес єдиний для суспільства, всього людства.

У травні 1888 р. Ш. Жід виступив з лекцією «Майбутнє кооперації» перед представниками майже всіх споживчих кооперативів Парижа та його околиць. Він звернув увагу учасників зібрання на дві постійні течії в кооперативному русі, « можна сказати – дві душі, що відповідає двом вічним тенденціям боротьби у людській природі: одне – скоріше практичне і має на меті отримання від кооперації вигоди негайно, інше – скоріше ідеальне, яке шукає в кооперації не те, що вона може дати, а те, що вона може обіцяти». Звичайно, не можна зневажливо ставитися до практичної користі кооперації, наголошував він. Чималою, наприклад, перевагою є можливість забезпечувати торгівлю доброякісними

товарами, коли завдяки прогресу науки продукти харчування, які не вміщують у собі нічого поживного, коли вміють виготовляти каву – без кави, шоколад – без какао, вино – без винограду, масло – без молока, а молоко – без корови і кози.

Відчутна перевага кооперації і в тому, що вона забезпечує її членам зменшення витрат, відпускаючи товари за покупними цінами, або збільшує доходи, у тому випадку, коли товариство продає свої товари за середньо ринковими цінами та розподіляє між своїми членами прибуток. Проте, важливо, щоб члени товариства дозволяли товариству утримувати частину прибутку, на яку вони мають право, перетворювати її у заощадження для себе і в капітал для товариства. Ш Жід звертав увагу на те, що в англійських споживчих товариствах щорічний прибуток залишається у касах товариств, і товариства мають змогу краще розвиватися, а члени кооперативів у той же час накопичують великі заощадження. На фасаді всіх кооперативних крамниць він рекомендував зробити напис: «Тут без страждань роблять заощадження».

Сказати, що прибуток буде повернуто тим, з кого він отриманий, все одно, що знищити його. «Цей висновок, – пише Ш.Жід, чітко виражений у французькому терміні, що слугує для позначення уявного прибутку: він ніколи не позначається словами «прибуток», «бариш» або «дивіденд», а словом «переплата». Отже, споживачу начебто кажуть: «Ми примушували вас з різних міркувань платити дещо вище дійсної вартості товарів, ми хотіли приберегти для вас до кінця операційного періоду приємний сюрприз, хотіли полегшити для заощадження певної суми, але гроші, що ви нам переплатили, ми їх вам повертаємо – ось вони!».

Для обчислення частки переплат, що належить кожному члену товариства, необхідно перш за все точно знати суму його закупок. «Здійснюється це, – пише Ш.Жід, – по-різному: відкривають кожному члену спеціальний особовий рахунок; або ж записують забраний (куплений) товар в особливу забірну книжку, котру член приносить кожний раз із собою в крамницю; або, нарешті, видають кожному покупцеві на суму закуплених ним товарів металеві жетони чи паперові марки». Премію на суму закуплених товарів кооперативи видавали грошима, або бонами, котрі в кооперативній крамниці можна було обміняти на товари. Ш. Жід вважав за справедливе видавати премії грошима.

Перечисливши ці та інші переваги кооперації, Ш. Жід наголошує, що цих переваг, якими б вони не були самі по собі великими, ніколи не буває достатньо для того, щоб надати кооперації широкого розмаху, щоб зібрати довкола її прапору натовпи народу. Щоб надихнути людей ідеєю кооперації, їм потрібно довести, що крім позитивної сторони справи, є ще щось. «Якщо б кооперація була тільки засобом поліпшення нашого матеріального існування або зменшення або наших витрат, чи зекономлення чого-небудь... вона ніколи не зробилась би справжньою пристрастю, свого роду релігією для такої великої кількості людей... Якщо б кооперація не мала іншої мети й іншого майбутнього, окрім відкриття декількох поліпшених бакалійних крамниць або ж створення більш-менш розумного методу заощаджень, то вона не з'єднала б у одній і тій самій вірі і в одній спільній надії мільйони людей усіх країн і усіх мов: англійців, італійців, німців, американців, росіян. Свідченням тому є, – наголошує Ш. Жід, – Микола

Баллін, який писав французьким кооператорам листа: «Я відчуваю себе щасливим, коли думаю, що ми, французи і росіяни, бачимо в кооперації один і той самий ідеал, так само, як я відчуваю себе щасливим, коли дивлюся на зорю і думаю, що там, далеко, мій брат також дивиться на неї»... Зоря – ось потрібне слово, саме не вівіска крамниці, а зоря, до якої мільйони людей підняли очі для того, щоб відгадати соціальну загадку, і якщо вона не відкрила ще свої таємниці, то все ж пролила з висоти хоч трохи світла у роздратовані серця людей».

Прочитаний Ш. Жідом лист Балліна схвилював аудиторію до сліз. Згодом, у 1929 р., з приводу листування з Балліним Ш. Жід повідомляв Всеукраїнському кооперативному музею наступне: «Дійсно, я листувався з Миколою Балліним на початку моєї кооперативної діяльності приблизно з 1887 до 1895 року. Я не знаю, яким чином він дізнався про моє ім'я, адже у той час кооперативних журналів було небагато. Дізнавшись, що 1887 р. має відбутися кооперативний конгрес,... він написав мені послання, яке просив зачитати на Конгресі. Що я зробив – це виправив французьку мову Балліна у тому посланні. За дивної випадковості, через те, що мене ще не знали, делегати Конгресу вирішили, що сам я російський делегат і зустріли мене з великим ентузіазмом. Цей випадок було занесено до протоколу засідання конгресу... Після того Конгресу я багато разів обмінювався листами з Балліним».

Вченого-кооператора особливо турбувала доля споживачів, Він вважав, що немає категорії людей легковірнішої і безглуздішої, ніж категорія споживачів. «Споживач усьому вірить, все переносить... Його змушують вірити, що саме в його інтересах уряд встановив податок на хліб, і він слухняно платить за нього вдвічі дорожче, ніж варто було б платити». Поради щодо захисту інтересів споживачів Ш. Жід давав у багатьох своїх виступах і наукових працях. У лекції «Царство споживача», прочитаній у Лозанському університеті у січні 1898 р., він розкриває функції споживання, права споживача й обов'язки, наголошує, що споживання є вінцем усього, єдиною метою економічної діяльності. Тому на економічній сцені споживач повинен грати найголовнішу роль. Він нагадує, що «багатство нації визначається тим, що вона споживає, а не тим, що вона виробляє».

Ш. Жід також розглядає питання боротьби з фальсифікацією якості товарів, показує шляхи захисту споживачами своїх прав, пропонує їм дотримуватися певних правил при купівлі товарів, зокрема: з'ясовувати щоразу, за яким умов вони виготовлені, ставити собі питання, як він думає споживати товар тощо. Учений шкодував, що споживач турбується лише про те, аби купити товар якомога дешевше.

Для кращого захисту своїх прав та виконання споживачами своїх обов'язків, на думку Ш. Жіда, вони повинні об'єднатися у відповідні ліги. Нагадує і про роль споживчих товариств у цій справі. «Метою об'єднання споживачів у кооперативні споживчі товариства є не тільки створення нового засобу збереження заощаджень, удосконалення механізму обміну, центру економічного виховання, вогнища солідарності... Перед нами щось більше, а саме поява у суспільному житті нового органу, який вперше дає волю, свідомість і голос цій безформній пасивній масі – споживачам».

В одній зі своїх праць Ш. Жід показує, як спритно купці перекладають тягар податків на плечі споживачів. Досить підняти податок на сантим на вино або каву, щоб купець негайно підвищив ціну на ці товари на су. Та коли, навпаки, податок зменшується – купець ніколи цього не «помічає». Проте хоч як би ставилися в суспільстві до споживача, він вважає Ш. Жід, є королем у економічному ладі. Адже з нього все починається і ним усе закінчується в економічному житті країни. Він своїм попитом впливає на виробництво та диктує, що треба виробляти.

Видатний діяч був переконаний, що одним із заходів удосконалення споживчої кооперації та підвищення її конкурентоспроможності є об'єднання споживчих кооперативів у спілки та товариств оптових закупівель. Він писав: «Як тільки кооперативний рух у тій чи іншій країні набуває певного розвитку, кооперативи починають об'єднуватися між собою... Ці об'єднання мають двоякий характер: одні ідейний, інші – комерційний; одні об'єднання створюються для того, щоб розвивати дух солідарності між кооперативами; інші – для здійснення спільних закупівель і, по можливості, для організації виробництва».

Отже, спілки кооперативів ставлять собі за мету розвивати серед товариств дух взаємодопомоги, пробуджувати в них свідомість свого значення і сили, отримувати від них і, в свою чергу, надавати їм різні зведення – статистичні, юридичні, економічні; скликати періодично з'їзди, видавати журнали і брошури, здійснювати кооперативну пропаганду, відпрацьовувати програму спільних дій, визначати райони діяльності кожного товариства, щоб запобігти надмірному скупченню їх та взаємній конкуренції. Що стосується товариств оптових закупівель, то вони мають виключно економічну мету: закуповують необхідні товари для постачання ними спілкових товариств; полегшують початкову діяльність невеликим товариствам, захищають від ворожих дій приватних купців; протидіють бойкотів купців і постачальників, які за взаємною угодою відмовляються продавати товари споживчим товариствам тощо.

Заслужують на увагу настанови Ш. Жіда щодо вдосконалення діяльності кооперативних організацій у його праці «Дванадцять заповідей кооперації» (вперше надрукована у «Збірнику Французької кооперації» за 1894 р.): намагайся покращити умови життя; розраховуйся готівкою; заощаджуй без втрат; вдосконалюй суспільний механізм; залучай жінок до вирішення громадських питань; визволяй народ вихованням; полегшуй усім доступ до власності; встановлюй справедливі ціни; знижуй прибуток; усувай конфлікти.

Ш. Жід розвінчував противників кооперації у своїх виступах і творах. На кооперативному з'їзді у Греноблі у жовтні 1893 р. він виступив з промовою під назвою «Вороги кооперації». Серйозними ворогами кооперації, які ніколи не складуть зброї, кооперативний діяч вважав купців і дрібних крамарів. «Купці всюди оголошують нам війну. Останнім часом, завдяки успіхам кооперації, вона здійснюється з подвійною силою», – писав він. Глибокий аналіз цього протиборства він виклав у своїй лекції «Війна між купцями і кооперативами», з якою виступав на зборах багатьох кооперативних товариств наприкінці 1890-х і початку 1900-х років. Ш. Жід констатував що поки споживчі товариства не мали коріння в своєму часі і майбутньому та виступали як один із видів добродійних

закладів – купці залишали їх у спокої. Але з того дня, як кооперативні крамниці гордо заявили свої наміри створити новий економічний устрій, розпочавши перебудову торгівлі, купці розпочали проти них війну, заручившись підтримкою депутатів і сенаторів. Мало того, наголошував Ш. Жід, купці перейшли в наступ і вимагають законів проти кооперативів. Він звертав увагу на те, що війна між купцями і кооперативами ведеться не тільки у Франції, а й у Бельгії, Німеччині, Англії, Шотландії, Швейцарії, Італії. І там, де кооперація досягла найбільшого розвитку, боротьба ведеться з особливою жорстокістю.

Водночас Ш. Жід звертав увагу на те, що більшість кооперативів, які перестали існувати, загинули скоріше від внутрішніх недоліків, ніж від ударів ворога. Він назвав дві основні внутрішні хвороби, які, свою чергу, викликають багато інших, – це дух гендлярства і дух індивідуалізму. Духом гендлярства він називав намагання бідноти бачити в кооперації тільки крамницю, засіб для збереження коштів чи придбання їх. Тоді як головним завданням кооперації є зведення до мінімуму в економічній системі ролі егоїзму, особистої зацікавленості та турбота про прибуток. І коли дух жадоби до прибутку зростає, як бур'ян, коли ви побачите, що старанність членів кооперативу вимірюється висотою дивіденду, то можна сказати, що це кооператори тільки за назвою. Ш. Жід заповідав пам'ятати істину: «Завжди, коли кооперація лише комерційна справа, вона є справою кепською». Інше зло – це дух індивідуалізму. Він зазначав, що багато людей не бажають обмежувати себе і жертвувати анітрохи своїм часом, своєю енергією, доброю волею на користь колективу. Нерідко у товаристві є один-два відданих кооператори, які ним ще цікавляться.

Шарль Жід постійно переймався станом розвитку кооперативного руху, критикував кооператорів Франції за недостатнє втілення ідеї солідарності в кооперативних організаціях. «На перший погляд, – писав він, – здається, що зі всіх соціально-економічних установ найбільше проникнута ідеєю солідарності кооперативна асоціація у всіх її формах. Досить подивитись на бланки усіх цих товариств з їх віньєткою у вигляді двох схрещених рук і девізом під нею: «Один за всіх, всі за одного!». Та коли ми придивимося до якогось із цих товариств і почнемо шукати в ньому вияву солідарності, то це буде зовсім не так легко, як це можна думати». У всіх товариствах, наголошував Ш. Жід, головну масу членів складають люди байдужі й егоїстичні, котрі турбуються тільки про отримання дивіденду.

У своїй лекції «Здійснення ідеї солідарності в кооперативах», прочитаній у Вищій Школі Спеціальних наук у січні 1903 р., Ш. Жід говорив про незадовільний стан солідарності між споживчими товариствами та їх об'єднаннями (спілками), між кооператорами різних категорій. «Тому доводиться побоюватися, що кооперація матиме у Франції тільки скромні результати і ніколи не в змозі буде здійснити те, що я назвав кооперативною республікою», – наголошував лектор. Він також зазначав, що, ймовірно, вдасться побачити блискуче її здійснення в інших країнах. «Цієї перспективи, мабуть, досить, щоб радувати серце кооператора-інтернаціоналіста, але її мало, щоб утішити француза», – підсумовує кооперативний діяч. За заклики до солідарності всіх споживачів Ш. Жіда і його прибічників називали солідаристами.

Вчення Шарля Жіда, його практичні поради та критика на адресу учасників кооперативного руху дали свої позитивні результати. У Франції на початку 20-х років XX століття споживча кооперація вже обслуговувала близько 20% населення. Споживчих товариств тоді нараховувалося більше 4 тисяч, і вони об'єднували понад 2.3 млн. членів.

Ш. Жід невтомно боровся за зміцнення кооперації, за її розвиток у всіх країнах світу. За безпосередньою його участю відбувалося становлення Міжнародного кооперативного альянсу, лави якого за роки життя видатного діяча поповнили десятки мільйонів осіб. Наукові праці Шарля Жіда з теорії і практики кооперації не втратили своєї актуальності й сьогодні.

(Мирослав Аліман. Талановитий ідеолог кооперативного руху. До 160-річчя від дня народження Шарля Жіда // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2007. – № 31. Від 02.08. 2007. – С. 8–9).

Він гордився званням кооператора. До 180-річчя народження Миколи Петровича Балліна

6 вересня 2009 р. виповнюється 180 років від дня народження громадського діяча, піонера української кооперації Миколи Балліна. За твердженням російського дослідника О. Меркулова, серед помітних видатних діячів у галузі теорії і практики у споживчій кооперації періоду зародження єдиною визначною постаттю був Микола Петрович Баллін, «ентузіаст і, мабуть, фанатик кооперативної ідеї... Він від початку кооперативного руху бере в ньому безпосередню участь і віддається йому з великим запалом».

Ім'я М. Балліна пов'язано з початковим періодом зародження споживчої кооперації в країні та з виникненням у 1866 р. першого в Україні Харківського споживчого товариства. Він зробив вагомий внесок у поширення знань про кооперацію серед харків'ян. Спільно з громадськими діячами і професорами Харківського університету брав участь у заснуванні споживчого товариства, був учасником заснування Першого Харківського ощадно-позичкового товариства, складав проекти статутів та програми кооперативних організацій, артілей (столярів у Харкові, шевців у Полтаві), товариств взаємодопомоги тощо. Микола Баллін більше, ніж хто інший з його сподвижників, захопився вивченням теорії кооперації, дослідженням тогочасного кооперативного руху в Росії, українських губерніях, Англії, Франції, Італії та інших країнах Західної Європи.

З метою вивчення досвіду розвитку кооперації за кордоном, він здійснив у 1869 р. поїздку до країн Європи, відвідує кооперативні організації, бере участь у роботі кооперативного конгресу в Лондоні, налагоджує торговельні зв'язки Харківського споживчого товариства з кооперативними організаціями. Англії та Швейцарії. Повернувшись до Харкова, Баллін працює над розширенням діяльності Харківського споживчого товариства.

Зважаючи на велику залежність розвитку кооперації від рівня освіти населення, Баллін займався книготоргівлею, брав участь у заснуванні «Товариства грамотності», недільних шкіл, бібліотек тощо. Він започаткував при

Харківському споживчому товаристві видавництво та видавав переклади з зарубіжної літератури і власні праці. У 1870 р. видав працю «Первая пам'ятна книжка русских потребительных обществ». У 1871 р. завершив підготовку збірника «Кооперація на Заході» та приступив до видання серії «Кооперативна бібліотека». Він мріяв про заснування кооперативного університету, про скликання з'їзду кооператорів та утворення спілки кооперативів. Писав про доцільність заснування народних домів, які поєднували у собі народні університети, споживчі крамниці, виробничі кооперативи, музеї, різні курси. У своєму «Заповіті» (1894 р.) закликав розвивати освіту й кооперацію. Завдяки Балліну та його сподвижникам Харків став першим містом у країні, «де ідеї кооперації створили цілий рух».

Микола Баллін розглядає кооперацію як соціально-реформаційний рух, заснований на колективній праці, об'єднанні всіх на ґрунті економічної і духовної взаємодопомоги, інтеграції всіх і всього, незалежно від класових ознак, класової боротьби, національних рис. Він надавав кооперації еволюційної, а не революційної ролі. Згідно з його вченням, кооперація мала охопити не тільки всі галузі людської праці і людських стосунків, але й все людство. Баллін мріяв про всесвітнє братство, де не буде ні расової, ні національної ворожнечі, де не буде політичної боротьби й економічної конкуренції, а існуватиме єдина вселюдська сім'я.

Головним у кооперації Баллін вважав колективне начало і бачив її силу в тому, що вона об'єднує інтереси людей і дає вигоду всім. Видатний діяч намагався надавати їй «просвітницького» характеру. Писав, що соціальним прогресом керують взаємна любов, приязнь і справедливість, а кооперація, за його уявленням, якраз і є виявом цієї любові і справедливості. Він підкреслював, що «майбутнє належить кооперативному рухові».

За Балліним, на думку українського кооператора А. Жука, – «назавше збережеться ім'я одного з ідейних репрезентантів кооперативного руху в Україні на початковому його періоді». Пропаганді кооперативної ідеї Баллін «віддавав усю свою палку енергію та час», – наголошує кооперативний діяч, історик П. Височанський.

Як і інші піонери кооперації у різних країнах Баллін був обдарований винятковим благородством душі, надзвичайною працелюбністю і палкою любов'ю до людей. Він гордився званням кооператора і увійшов в історію кооперації як «піонер», «лірик кооперації», «ідеаліст-оригінал», «фанатик», «мрійник»...

Особою Миколи Балліна та його науковою спадщиною – працями з історії й теорії кооперації, з питань просвітництва вже понад століття цікавляться науковці і практики. Його публікації та рукописні твори покладено в основу монографій, дисертацій, багатьох статей. Наприкінці ХХ ст. про Балліна і його архів видано монографію в Японії. Вдячні кооператори встановили йому пам'ятник і горельєф на території Донецького економіко-правового кооперативного технікуму (1999 р.). У грудні 2001 року цьому технікуму присвоєно ім'я Балліна М.П. У Харкові на будинку облспоживспілки встановлено меморіальну дошку (горельєф) на честь видатного діяча.

Тижневик «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», починаючи з 1994 р., неодноразово публікував матеріали про Миколу Петровича Балліна та його соратників, про зародження і діяльність першого в Україні Харківського споживчого товариства. Численні рукописні праці Балліна ще чекають дослідників, а «Вісті...» й інші видання – нових публікацій про життя і діяльність видатного кооператора. *

(Мирослав Аліман. Він гордився званням кооператора. До 180-річчя народження Миколи Петровича Балліна // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України». – 2009. – № 36. – Від 03.09. 2009 р. – С. 2–3).

* 18.09. 2009 р. «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України» опублікували статтю М. Алімана «Кооперативно-просвітницька діяльність Миколи Балліна» обсягом 8 сторінок, формату А-4.

Особливості розвитку споживчої кооперації України в XIX– на початку XX століть

Виникнення перших кооперативів у світі припадає на період становлення капіталізму. Тоді, в кінці XVIII – першій половині XIX ст., значно зростала чисельність міського населення. Це призвело до нестачі продуктів харчування в містах, росту цін та товари. Набувала поширення фальсифікація товарів. Усе це змушувало представників трудових верств населення шукати шляхів забезпечення власного споживання без посередників. Для захисту своїх інтересів як споживачів, для спільної економічної боротьби за зменшення експлуатації перш за все з боку торговельного капіталу, робітники, а згодом й інші прошарки населення почали об'єднуватися в кооперативи. Вони усвідомили, що об'єднавши власні кошти, можна певну частину їх заощадити, купуючи товари оптом. Тобто суму, яка витрачалась на оплату послуг торговельних посередників. Водночас можна закупити товари кращої якості.

Важливою умовою заснування перших кооперативів було надання громадянам відповідних прав на об'єднання в різні асоціації і товариства, а також пропаганда кооперативних ідей. Учені, письменники, громадські діячі країн світу пропагували ідеї кооперації та безпосередньо брали участь у створенні споживчих товариств.

В Україні здавна відома форма діяльності артільей. Зародками кооперативного співробітництва були чумацькі «валки», що ходили в Крим та на Дон по сіль, рибальські ватаги на Чорному морі, «толоки», артілі скотарів, будівельників та інші. Але ці форми співпраці мали тимчасовий сезонний характер, створювалися для певної роботи і після її виконання припиняли діяльність. Попередниками споживчих товариств в Україні були товариські крамниці. Так, заснована у 1863 році в одному із сіл Сороцького повіту в Бессарабії хліборобська артіль використала лишки врожаю попереднього року на оренду землі та влаштування артільної бакалійної крамниці. Та невдовзі в Україні почали виникати споживчі товариства як самостійні заклади. Їхня діяльність ґрунтувалася на власних статутах. Серед них історики згадують Єлисаветградське, засноване у 1865 р.

Проте вважають, що першим в Україні затвердило свій статут Харківське споживче товариство. Це сталося 6 жовтня 1866 р., а 28 жовтня відбулися установчі збори цього товариства. Найбільша заслуга у створенні та налагодженні його діяльності вчених місцевого університету – професорів Бекетова, Гордієнка, Ковалевського і громадських діячів Балліна, Брильянтова, Козлова.

У 60-і роки XIX століття в Україні одне за одним виникають споживчі товариства (в Куп'янську, Лебедині, Одесі, Катеринославі, Керчі, Києві, Миколаєві, Полтаві, Херсоні, Севастополі, Чернігові та інших містах). Майже всі перші товариства (за винятком Миколаївського та «Народної Торгівлі» у Львові) існували недовго. Організація справ у перших товариствах була мало практичною. Вони нерідко захоплювалися виробничою діяльністю, не маючи відповідних матеріальних і фінансових ресурсів. У кооперативні крамниці потрапляли товари, які не користувалися попитом. Споживчі товариства не мали досвіду комерційної діяльності, їм бракувало обігових коштів, і водночас вони відпускали товари у борг. В умовах ринкової економіки, в оточенні сильних приватних власників промислового і торговельного капіталу, споживчі товариства не витримували конкурентної боротьби і припиняли свою діяльність. Ці товариства, будучи мізерними і кволими суб'єктами господарювання, не мали змоги використовувати таку форму захисту, як об'єднання у спілки. Значна частина членів-пайовиків ставилася пасивно до кооперативних справ. На зборах товариств і в правліннях панувала байдужість.

Причиною невдалої роботи перших кооперативів було і те, що їх створювали переважно за ініціативою «згори», ними захоплювалися представники інтелігенції, чиновники. Чи не тому початковий період розвитку споживчої кооперації називають інтелігентським. Одні вбачали в кооперації засіб проти соціально-економічного лиха, для інших вона була даниною моді. Та, отримавши моральне задоволення від наданої населенню допомоги у створенні кооперативів, представники інтелігенції нерідко втрачали зацікавленість у їх подальшій роботі.

У перші роки існування споживча кооперація мала багато прихильників, її підтримували органи державної влади. Проте кооперативний рух недовзі викликав негативне ставлення представників влади. З кінця 70-х років і особливо у 80-і роки уряд змінює ліберально-реформаторські настрої на реакційні, пригноблює вільну думку та будь-яку громадську ініціативу, забороняє все, що здається підозрілим. Було введено складний порядок реєстрації кооперативів, тому статuti окремих споживчих товариств не затверджувалися по кілька років.

Після виникнення перших споживчих товариств та їх недовговічної діяльності настав майже 20-літній період застою. Однак тяжіння народу до кооперативного руху не було придушене. Посіяне в Україні насіння кооперативних ідей у 60-70-і роки XIX століття згодом дало добрі сходи. Набутий досвід діяльності перших споживчих товариств знадобився при заснуванні і налагодженні діяльності тисяч нових кооперативів.

Стабільний розвиток споживчої кооперації в Україні починається в 90-і роки XIX століття. Спостерігається значне зростання кількості споживчих товариств.

Якщо з 1891 р. по 1904 р. включно в Російській імперії з'явилися 1344 споживчі товариства, то в губерніях України, які входили до складу імперії, – понад 450. На території України в 1891–1904 рр. було створено споживчих товариств майже в 14 разів більше, ніж за попередні 25 років, після виникнення тут першого споживчого товариства. За період з 1891 по 1904 рр. відбулися докорінні зміни в географії розвитку споживчої кооперації, її соціальному складі. У початковий період свого розвитку споживчу кооперацію представляли насамперед міські та містечкові товариства. Згодом набувають поширення фабрично-заводські та залізничні товариства споживачів. Лише в кінці XIX ст. та особливо в 1901–1904 рр. переважна більшість товариств виникає серед селян. Починаючи з 1900 р. в Україні настає доба сільської кооперації. Наприкінці 1900 р. українська споживча кооперація мала у своєму складі тільки 22% сільських товариств, на кінець 1904 р. – понад 52%. У Російській імперії цей показник становив 35%. В імперії в цілому більшу питому вагу, ніж в Україні, займали міські, фабрично-заводські, залізничні та інші товариства.

Важкі соціально-економічні умови в країні сприяли виникненню нових споживчих товариств і підвищенню ролі споживчої кооперації в захисті економічних інтересів населення. Якщо в 60- роки кооперація ще «навмання» шукала шляхи економічного захисту своїх членів, а у 80-х капіталізувалася, перетворившись у звичайні крамниці, то наприкінці XIX – на початку XX ст. вона перестає бути вигідною крамничкою і поступово політизується, набуває громадсько-національного забарвлення, у ній поглиблюються процеси демократії.

На прискорення розвитку споживчої кооперації в другій половині 90-х років XIX – на початку XX столітті позитивно вплинули прийняття урядом царської Росії нормального (примірного) статуту споживчого товариства, заснування Московської спілки споживчих товариств та інші чинники. Важливо і те, що в Україні набував поширення кооперативний рух взагалі: засновувалися сільськогосподарські товариства та кредитні кооперативи. Розвиткові кооперативного руху особливо сприяли революційні події 1905 р., що тривали, супроводжуючись страйками і заворушеннями, протягом двох років. Тогочасний уряд змушений був піти на певні поступки. Населення отримало більше громадянських прав (на проведення зборів, заснування різних союзів). В Україні було дозволено видавати газети і журнали українською мовою. Це сприяло пропаганді кооперативних ідей серед українців.

У Східній Україні створювалися і поширювалися товариства «Просвіта», на зразок таких же організацій у Галичині. У 1907 р. їх налічувалося 35. Через свої клуби та інші культурні заклади ці товариства популяризували серед населення досвід роботи кооперативів. Під впливом революційних подій 1905–1907 рр. у кооперативному русі України сталися позитивні зміни. Якщо до 1905 р. кооперативні товариства створювалися й існували завдяки зусиллям інтелігенції, земських чиновників, поміщиків, сільських вчителів та священників, то після революції ініціатором створення кооперативів все частіше виступають нижчі верстви населення.

Отже, розвиткові споживчої кооперації сприяли не лише труднощі в економіці країни, а й надання народу деяких політичних і економічних прав, пробудження свідомості широких верств населення, прагнення до самостійних дій, а також набутий досвід діяльності окремих кооперативів. Вплинула на розвиток споживчої кооперації і столипінська аграрна реформа, яка посилювала розшарування селян. Сподіваючись полегшити своє матеріальне становище, селяни вступали до споживчої кооперації. Відтак зростала кількість сільських споживчих товариств. На початку 1912 р. вони становили 75,7 відсотків від загальної кількості. Найбільше сільських споживчих товариств було на Полтавщині. На початку 1906 р. тут їх налічувалося 114, або понад третина всіх сільських товариств України. Проте роль споживчої кооперації в торговельному обслуговуванні населення була ще невеликою. На одне сільське споживче товариство припадало 15 тисяч селян, тоді як на одне міське – близько 9 тисяч городян.

У наступні роки значно зростає кількість споживчих товариств на селі в Київській і Подільській губерніях. Якщо в 1906 р. лише на Полтавщині питома вага сільських кооперативів у їх загальній кількості по губернії перевищувала 80 відсотків, то на початку 1912 р. такого рівня досягли Київська, Харківська, Таврійська губернії.

Характерним для тогочасної споживчої кооперації України було не тільки швидке зростання кількісного складу товариств, а й підвищення їх життєздатності, організаційно-господарської стійкості. Відсоток ліквідованих товариств у ті роки в Україні коливався від 4 до 12, тоді як у деяких регіонах імперії перевищував 20. Це пояснюється інтенсивним розвитком економіки України і посиленням тяжіння населення до кооперації. Споживча кооперація України відмовилася від практики встановлення окремими товариствами надто великого розміру паю, розрахованого на забезпечених людей. Після 1905 р. вона встановила доступний для робітників і селян та дрібних службовців розмір пайового внеску (у сільських товариствах до 5 карбованців, у робітничих – 10). У деяких товариствах пайовий внесок становив менше 5 крб. і навіть – 1 крб.

Споживчі товариства України, як й імперії загалом, ставали життєздатними ще й тому, що, об'єднавшись у спілки, мали змогу на вигідніших умовах закуповувати товари у постачальників. Важливо й те, що кооперативні спілки надавали своїм слабким товариствам методичну допомогу та кредити.

Серед інших видів кооперації споживча була тоді поширенішою. У Російській імперії серед усіх видів кооперативів найбільше було кредитних. Про це свідчать дані таблиці.

Чисельність кооперативів на 1 січня 1913 р.*

Губернії	Всього кооперативів	в т.ч.			
		споживчі	сільськогосподарські	кредитні	інші
<i>Волинська</i>	414	98	16	300	-
<i>Катеринославська</i>	447	162	80	194	11
<i>Київська</i>	949	659	66	218	6
<i>Подільська</i>	833	639	47	144	3

<i>Полтавська</i>	958	362	322	271	3
<i>Таврійська</i>	298	113	53	131	1
<i>Харківська</i>	376	64	84	219	9
<i>Херсонська</i>	620	165	76	373	6
<i>Чернігівська</i>	451	164	110	175	2
<i>Усього у губерніях України</i>	5346	2426	854	2025	41
<i>Усього у європейській Росії</i>	18101	5728	4038	8029	306
<i>Усього в Російській імперії</i>	25293	7267	7081	10551	394

** Складена на основі матеріалів Всеросійської кооперативної виставки в Києві у 1913 р.*

На початку 1913 р. найбільше різних кооперативів було в Полтавській губернії (958). Вона поступалася за цим показником лише Пермській губернії, де налічувалося всього 1017 кооперативів. Водночас найбільше споживчих товариств серед інших кооперативів було на Київщині (659) і Поділлі (639).

В Україні на той час переважали дрібні споживчі товариства. Перед першою світовою війною одне споживче товариство об'єднувало в середньому 87 членів (загалом по імперії – 149). У той час на одне товариство в середньому припадало членів: в Австрії – 338, Німеччині – 980, Англії – 2075. За обсягами діяльності споживча кооперація України також поступалася кооперації західноєвропейських країн. Середній товарооборот одного споживчого товариства України в довоєнний час становив понад 16 тис. крб. У цілому по Російській імперії цей показник сягав 25 тис. крб.

Розповідаючи про одну із губерній України з розвиненою мережею споживчих товариств – Полтавську, журнал «Вестник кооперации» у 1913 році повідомляв, що споживчі товариства Полтавщини такі невеликі за своїми розмірами, мають такі малі обороти, так мало об'єднують навколишнього населення..., що заслуговують назви «карликових».

Війна, в яку вступила Росія влітку 1914 р., невдовзі привела економіку країни до розрухи. Внаслідок припинення зв'язків із зовнішнім ринком і переходу промисловості до виконання військових замовлень зменшилося надходження товарів на внутрішній ринок. Скоротилися посівні площі зернових культур і відповідно збір зерна. Уже восени 1915 р. давалася взнаки продовольча криза, набагато зросли ціни на товари, процвітала спекуляція. Особливо відчувалася нестача окремих продуктів харчування та мануфактури. Ці обставини спонукали людей вступати до діючих споживчих товариств або створювати нові кооперативи з метою задоволення власних потреб у товарах та захисту інтересів як покупців. Царський уряд, як і уряди інших країн, у час війни використовував споживчу кооперацію для розподілу серед населення дефіцитних продуктів (цукру, борошна, круп, олії, м'яса та ін.). Ця обставина теж спонукала населення до вступу в члени споживчих товариств.

За 1914–1916 рр. кількість споживчих товариств у Російській імперії збільшилася на 12 тис., зокрема в Україні майже на 1600. Це – сільські, робітничі та міські споживчі товариства, які об'єднували різні прошарки населення. Окремі

з них були на той час досить великими. Наприклад, восени 1915 р. у Москві почало діяти споживче товариство «Кооперация», яке згодом об'єднало 90 тис. членів. У Миколаєві – товариство «Життя» (11 тис.). Існували тоді і невеликі споживчі кооперативи, що обслуговували працівників одного підприємства чи закладу.

Зростання обсягів діяльності споживчої кооперації та захист нею інтересів широких мас споживачів значно підвищили її авторитет, і навіть уряд змушений був з нею рахуватися: у цей важкий для країни час почалася робота над законом про кооперацію. Через земства населенню надавалася методична і грошова допомога у створенні кооперативів. Кооперативні заклади підтримувалися державними банками. Воєнне становище загалом сприяло примноженню рядів споживчих товариств та збільшенню обсягів їх діяльності. За роки війни середня кількість членів одного споживчого товариства зростає втричі, а середній обсяг товарообороту – майже в 4 рази. Однак ці процеси відбувалися в Україні нерівномірно. Так, на Волині, наприклад, за два перших роки війни перестали існувати 69 товариств.

У регіонах держави, віддалених від театру воєнних дій, кількість споживчих товариств зростала інтенсивніше, ніж в Україні. Відтак питома вага споживчої кооперації України в загальній кількості споживчої кооперації Російсько імперії зменшилася з 32,2% на 01.01. 1912 р. до 20,7% на 01.01. 1917 р. На початку 1917 р. найбільше споживчих товариств (по 1100) було в Київській та Подільській губерніях. Найбільшими за чисельністю пайовиків та за обсягами річного товарообороту були споживчі товариства Катеринославщини, Таврії, Харківщини та Херсонщини. У степовому районі України в кожному четвертому товаристві товарооборот за 1916 р. перевищував 100 тис. крб. Пайовий капітал споживчих товариств на початку 1912 р. досяг 1760 крб. у розрахунку на одне споживче товариство і за 1912–1916 рр. зріс до 3566 крб. або вдвічі. Найбільший пайовий капітал мали міські та фабрично-заводські споживчі товариства. У розрахунку на одного члена споживчого товариства пайовий капітал зменшився за 1912–1916 рр. з 20 до 11 крб.

До 1917 р. господарська діяльність споживчої кооперації зводилася головним чином до торговельного обслуговування населення, у першу чергу членів-пайовиків. Серед міських товариств було 38 відсотків таких, що мали дві і більше крамниць, а серед сільських – лише кожне десяте товариство володіло двома і більшою кількістю крамниць. Решта товариств мали тільки по одній крамниці. Споживчі товариства та їх спілки поступово налагоджували виробництво товарів широкого вжитку (мила, галантерейних виробів). Для цього вони відкривали невеликі виробничі підприємства. Сільські споживчі товариства водночас із постачанням своїх членів товарами почали закупівлю сільської господарської продукції.

Важливу роль у зміцненні споживчої кооперації відігравали спілки споживчих товариств, які почали в той час засновуватися. Серед перших споживспілок були Київська (виникла у 1908 р., Харківське товариство «Потребительных обществ юга России» – ПОЮОР (1912 р.), товариство оптових закупок товарів у Полтаві (1914 р.), яке згодом (у 1915 р.) перетворилося в Полтавську спілку споживчих

товариств. Набули поширення споживспілки і на Поділлі. Наприкінці 1916 р. в Україні нараховувалося 26 спілок споживчої кооперації. Вони здійснювали оптові закупки товарів для споживчих товариств, налагоджували власне виробництво, захищали інтереси споживчих товариств, влаштовували курси та кооперативні школи, налагоджували видавничу справу.

Чималу роль у становленні споживчої кооперації відігравали кооперативні з'їзди. На них виробляли шляхи розвитку кооперації, узгоджували програми дій кооперативних організацій. На першому Всеросійському кооперативному з'їзді в Москві у квітні 1908 р. порушувалися питання про дотримання роцдельських принципів, про завдання просвітницької діяльності та ін. Другий Всеросійський кооперативний з'їзд відбувся 1913 р. у Києві. На ньому порушувалися питання про кооперативний закон, спілкове будівництво, кооперативний інститут і музей та ін. З'їзди споживчої кооперації Київщини відбулися в 1907 і 1908 роках. У 1909 р. з'їзд споживчих товариств провели у Жмеринці, 1910 р. – у Полтаві. У наступні роки нерідко відбувалися з'їзди та наради представників споживчої кооперації на рівні губерній та повітів, а з 1917 р. відбувся і всеукраїнський.

Отже, споживча кооперація України виросла за перші п'ятдесят років свого існування із окремих товариств в організацію, яка налічувала майже п'ять тисяч кооперативів і на перше січня 1917 р. об'єднувала (за даними дослідника кооперативного руху Іллі Витановича) 1350 тис. членів. (В окремих джерелах зустрічаємо, що в кінці 1916 р. споживча кооперація України об'єднувала значно менше пайовиків). У споживчій кооперації з'явилися, крім крамниць, перші заклади оптової торгівлі, промислові підприємства, перші навчальні заклади і періодичні видання. Споживча кооперація поступово перетворювалася у важливий сектор економіки України.

(М. Аліман. Особливості розвитку споживчої кооперації України в ХІХ – на початку ХХ століть // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-еко.аспекти / С.Г. Бабенко, М.В. Аліман, В.В. Анопій та ін. – К.: Ред.газ. «Вісті...», 1996. – 192 с. – С. 19–29).

Література:

1. Бабенко С.Г., Гелей С.Д., Гончарук Я.А. та ін. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів. – Укоопспілка. Львівська комерційна академія. – Л., Інститут українознавства НАНУ, 1995.
2. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Х., Червоний шлях, 1925.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Видання товариства української кооперації, 1964.
4. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919.
5. Сіденко С.Г., Лепехою М.Д., Майборода Ф.М. та ін. Споживча кооперація України. – К., Політвидав України, 1965.
6. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. – П., Полтавська спілка споживчих товариств, 1919.